

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ
ΠΕΡΙ ΘΕΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ
ΠΕΡΙ ΜΥΣΤΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Πρόλογος
Χρήστος Τερέζης

Εισαγωγή
Αναστάσιος Ομ. Πολυχρονιάδης

Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια
Δημήτρης Κ. Χατζημιχαήλ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΡΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α. Τό συγγραφικό πρόβλημα τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν

Μέ τό ὄνομα τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη σώζονται τέσσερα ἔργα (*Περί Θείων Ὀνομάτων*, *Περί Μυστικῆς Θεολογίας*, *Περί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, *Περί Οὐρανίας Ἱεραρχίας*) καί 10 Ἐπιστολές. Ὁ ἴδιος συγγραφέας μνημονεύει, ἐπιπλέον, 7 ἀκόμη ἔργα του, πού παραμένουν ὅμως ἄγνωστα σέ ἐμᾶς: *Θεολογικαί Ὑποτυπώσεις*¹, *Συμβολική Θεολογία*², *Περί Θείων Ὑμνων*³,

---

1. *Περί Μυστικῆς Θεολογίας*, σ. 146.1-9: περίληψη τῶν *Θεολογικῶν Ὑποτυπώσεων*. Ὅπως λέει ὁ Λόσκι, (*Κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ*, μτφ. Μ.Γ. Μιχαηλίδη, εκδόσεις Βασ. Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 18), οἱ *Θεολογικές Ὑποτυπώσεις* εἶχαν ὡς ἀντικείμενο τίς Τριαδικές ιδιότητες.

2. *Περί Μυστικῆς Θεολογίας*, σ. 146.11-14 καί 147.1-3: περίληψη τῆς *Συμβολικῆς Θεολογίας*. Πρβλ. Βλ. Λόσκι, *Κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ*, σ. 18: Τό *Περί Συμβολικῆς Θεολογίας* θά ἐξέταξε, σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ Ἀρεοπαγίτη, «...τήν ἐπί τοῦ Θεοῦ ἐφαρμογήν τῶν αἰσθητῶν εἰκόνων καί θά ἐρμήνευε τούς βιβλικούς ἀνθρωπομορφισμούς».

Περὶ τῶν ἀγγελικῶν ιδιοτήτων καὶ τάξεων⁴, Περὶ νοητῶν τε καὶ αἰσθητῶν⁵, Περὶ Ψυχῆς⁶, Περὶ δικαίου καὶ θεοῦ δικαιοτηρίου⁷.

3. Πρόκειται γιὰ ἐρμηνευτικὴ ἀνάλυση τῶν ἀγγελικῶν ὕμνων τῆς πρώτης ἱεραρχικῆς τάξης (Σεραφεῖμ, Χερουβεῖμ, Θρόνοι). Βλ. *Περὶ Οὐρανίας Ἱεραρχίας*, σ. 31.22-24.

4. Πιθανόν νά πρόκειται γιὰ μιὰ συντομότερη μορφή τοῦ *Περὶ Οὐρανίας Ἱεραρχίας* ἔργου τοῦ Ἀρεοπαγίτη, ἀφοῦ καί πάλι γίνεται λόγος γιὰ τὸν τρόπο τῆς ὑπαρξῆς τῶν Ἀγγέλων. Βλ. *Περὶ Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 144.18-145.9. [Εἰδικότερα σ. 145.2-4: «...καὶ ὅσα ἄλλα εἴρηται πρὸς ἡμῶν ἐν τῷ Περὶ τῶν ἀγγελικῶν ιδιοτήτων καὶ τάξεων. Ἀλλὰ καί, ὅσα τῆς οὐρανίας ἱεραρχίας ἐστίν...»].

5. Πρόκειται γιὰ μιὰ πραγματεία περὶ τῶν νοητῶν καὶ αἰσθητῶν σέ σχέση μέ τόν Θεό. Τά αἰσθητά ἀνάγουν στά νοητά, ἀφοῦ τά νοητά εἶναι ἀρχή καί γνώση τῶν αἰσθητῶν. Πιθανόν ἡ πραγματεία αὕτη νά σχετίζεται μέ τό 4^ο καί 5^ο κεφάλαιο τοῦ *Περὶ Μυστικῆς Θεολογίας*, ἀφοῦ καί ἐκεῖνα κάνουν λόγο τό μέν πρῶτο γιὰ τά αἰσθητά τό δέ δεύτερο γιὰ τά νοητά. Βλ. *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, σ. 74.7-11 & 64.15-65.21.

6. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἔργο πού ἀναφέρεται στήν ἔλλογη ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου, ὡς δῶρο τῆς ὑπεράγαθης ἀγαθότητας, δηλαδή τοῦ Θεοῦ. Βλ. *Περὶ Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 145.10-146.1-5.

7. Σέ αὕτη τήν πραγματεία ὁ Διονύσιος ἀνατρέπει τοὺς λόγους τῶν σοφιστῶν, πού ἀποδίδουν στόν Θεό τήν ἀδικία καί τό ψεῦδος, μέσα ἀπό τήν ἀλήθεια «τῶν λογίων», δηλαδή μέσα ἀπό

Τά εὐρισκόμενα συγγράμματά του παρουσιάζουν ἐννοιολογική καί ὑφολογική ἐνότητα. Ταυτόχρονα προϋποθέτουν ἓνα ἤδη διαμορφωμένο ἐκκλησιαστικό τυπικό, ὅπως μαρτυρεῖ καί ἡ μνημονευόμενη ἀπαγγελία τοῦ *Πιστεύω* κατὰ τή διάρκεια τῆς Θείας Εὐχαριστίας⁸, ἡ ὁποία ξέρομε ὅτι εἰσῆχθη, γιὰ πρώτη φορά, στήν περιοχή τῆς Ἀντιόχειας, τό 476, ἀπό τόν μονοφύσιτη πατριάρχη Πέτρο⁹. Ἀκόμη περιέχουν πάμπολλες ἀναφορές ἀπό τόν νεοπλατωνικό φιλόσοφο Πρόκλο, τοῦ ὁποίου ὁ θάνατος σημειώνεται στά 485¹⁰. Ἄν μαζί μέ αὐτά λά-

τήν Ἀγία Γραφή. Βλ. *Περὶ Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 179.18-22.

8. *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, σ. 87.24-26 καί 88.1-9.

9. Hieromonk Alexander (Golitzin), *Et introibo ad altare Dei, The mystagogy of Dionysius Areopagita with special reference to its predecessors in the eastern christian tradition*, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 59, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 23.

10. Γιά τόν Πρόκλο βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium (ODB)*, τ. 3, σ. 1730. Επίσης, βλ. Πρόκλος, Διαλεκτικὴ καί Θεωρία, Εἰς.-Μτφ.-Σχόλια-Ἑρμ.: Χρήστος Τερέζης, ἐκδόσεις Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη. Γιά τή σχέση *Ἀρεοπαγιτικῶν* καί Πρόκλειων συγγραφῶν βλ. H. Koch, Proclus als Quelle des Pseudo-Dionysius Areopagita in der Lehre vom Böse, *Philologus Zeitschrift Classische Altertum* 54 (1895) 438-454. Βλ. Λάμπρος Χρ. Σιάσος, *Ἐραστὲς τῆς Ἀληθείας, Ἐρευνα στίς ἀφετηρίες καί στή συγκρότηση τῆς θεολογικῆς γνωσιολογίας*

βουμε υπόψη μας ότι η έννοιολογία των έργων του Διονυσίου φανερώνει τη μετά τη Χαλκηδόνα εποχή [Δ' Οικουμενική Σύνοδος, 451 (Γιά την ένωση των δύο φύσεων, της θείας και της ανθρώπινης στην υπόσταση του Θεού Λόγου)] και πιθανόν και τη μετά το «Ενωτικόν» του Ζήνωνα (482)¹¹, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα της φευδωνυμίας του συγγραφέα, ο οποίος δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον γνωστό μαθητή του αποστόλου Παύ-

κατά τον Πρόκλο και το Διονύσιο Αρεοπαγίτη Θεσσαλονίκη 1984. Βλ. Τερέζης Χρήστος, *Διάμεσα - Αρχέτυπα στον Πρόκλο και τον Ψευδο-Διονύσιο Αρεοπαγίτη. Από τον ύστερο νεοπλατωνισμό στις απαρχές της βυζαντινής φιλοσοφίας*, Ιωάννινα 1986. Βλ. Andrew Louth, *The Origins of the Christian Tradition, From Plato to Denys*, Claredon Press, Oxford, 1981, σ. 161. Χαρακτηριστικός της σχέσης των Αρεοπαγιτικών με τον Πρόκλο είναι και ο λόγος του Γεωργίου Κυπρίου στο έγκωμιό του για τον άγιο Διονύσιο, όταν σημειώνει το αντίστροφο ότι ο Πρόκλος χρησιμοποίησε τον Διονύσιο: «Πρόκλος θαυμάζεται, παρ' όσον Διονυσίω έχρήσατο», βλ. σχετικά: Γρηγόριος Κύπριος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Λόγος εις τον Μέγαν Διονύσιον τον Αρεοπαγίτην*, στο βιβλίο *Μακάριος ο Πάτριος, Ευαγγελική Σάλπιγξ*, Αθήναι 1973, σ. 498. Τό ίδιο αναφέρει και το βυζαντινό λεξικό του *Σουίδα*, Suidae Lexicon, edidit Ada Adler, Pars II, Verlag B.G. Teubner, Stuttgart 1967, σ. 108, 25-26.

11. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, *ΘΗΕ*, τ. 12, σ. 474.

λου και κατόπιν πρώτο επίσκοπο Αθηνών¹². Το γεγονός αυτό επιτείνεται και από το ότι τα Αρεοπαγικά παρέμειναν άγνωστα στην Έκκλησία μέχρι τα τέλη του 5ου αιώνα.

Η πρώτη αναφορά στα έργα του Διονυσίου γίνεται από τον πολύ γνωστό ηγέτη της μονοφυσιτικής μερίδας Σεβήρο, πρώην Πατριάρχη Αντιοχείας, στις συζητήσεις που έλαβαν χώρα μεταξύ Όρθοδόξων και Μονοφυσιτών, στα τέλη του 532. Εκείνος για να δώσει ισχύ στα λεγόμενά του χρησιμοποίησε αποσπάσματα από τα Αρεοπαγικά. Όμως οι Όρθόδοξοι διά στόματος του επισκόπου Έφέσου Υπατίου υποστήριξαν ότι τα αυτά κείμενα υπήρξαν άγνωστα για τους Πατέρες των προηγούμενων αιώνων, προσθέτοντας εμφαντικά πως αν τα γνώριζαν θα τα μνημόνευαν τόσο ο Μέγας Αθανάσιος όσο και ο Κύριλλος¹³. Προφανώς αυτό που «μέτρησε»

12. *Πράξ.* 17,34. Ότι έγινε πρώτος επίσκοπος Αθηνών αναφέρεται από τον Ευσέβιο Καισαρείας, ο οποίος παραθέτει τη μαρτυρία του επισκόπου Κορίνθου Διονυσίου: Ευσέβιος Καισαρείας, *Έκκλησιαστική Ιστορία*, εκδ. G. Bardy, *Histoire Ecclésiastique* (Livres I-IV) [SC 31], Παρίσι 1952, σ. 101 (III,4,10) και 203 (IV,23,3). Βλ. και Γ. Γρατσέας, *ΘΗΕ*, τ. 5, σ. 8.

13. *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, επιμ. Edvardus Schwartz, τ. IV. II, Walter de Gruyter, Berolini et Lipsiae, 1914, σ. 169-174. Πρβλ. Μελέτιος, Μητροπολίτης Νικοπόλεως, *Η Πέμπτη Οικουμενική Σύνοδος*, Εισαγωγή-Πρακτικά-

γιά τήν ἀποδοχή τους ἀπό τούς μονοφυσίτες ἦταν ἡ ἔμφαση τοῦ Διονυσίου στή θεία ἐνότητα¹⁴. Θά πρέπει πάντως νά ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Ὑπάτιος μίλησε ἔτσι γιατί φοβήθηκε τήν αἰρετική διδασκαλία τοῦ Ἀπολλιναρίου, τήν ὁποία ὑπερβολικά συχνά χρησιμοποιοῦσαν οἱ μονοφυσίτες¹⁵.

Σχόλια, Ἀθήνα 1985, σ. 102.

14. *ODB* τ. 1, σ. 630.

15. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, *ΘΗΕ*, τ. 12, σ. 473: «Ὁ Ἀπολλινάριος ὑποστήριζε ὅτι ὁ Χριστός ἐγένε ἀνθρώπος χωρίς νά προσλάβει ἡ σάρκα του ἀνθρώπινο νοῦ, ἀφοῦ γιά ἐκεῖνον ἀμαρτάνει ὁ νοῦς, ἐνῶ ὁ Χριστός ὑπῆρξε ἀναμάρτητος.» Ἐτσι μέ τή δική του λογική «ἐρμῆνευσε» τό μυστήριο τῆς ἐνανθρώπησης τοῦ Χριστοῦ. «Ἡ ἀπάντηση τῶν ὀρθοδόξων ἔρχεται πολύ συνοπτικά ἀπό τή γραφίδα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου: «Τό γάρ ἀπρόσληπτον ἀθεράπευτον ὃ δέ ἦνται τῷ Θεῷ, τοῦτο καί σώζεται». Ἀπό αὐτό συνάγεται ὅτι σύμφωνα μέ τήν Ὀρθόδοξη πίστη ὁ Χριστός προσέλαβε τόν ὅλο ἀνθρώπο, προκειμένου νά σωθεῖ ὁ ὅλος ἀνθρώπος. (Γρηγόριος Θεολόγος, *Ἐπιστολαί*, PG 37. 181C-184A). Πρβλ. Νίκος Ματσούκας, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία* τ. Γ', ἐκδόσεις Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη, 1997, σ. 246-247. Γι' αὐτό καί ὁ Διονύσιος δέν διαχωρίζει τήν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τό σῶμα, ἀφοῦ, ὅπως λέει, ὁ ὅλος ἀνθρώπος ἀγιάζεται: «Διό καί τῶν ἱερῶν ἡ θεία θεσμοθεσία τάς θεαρχικάς κοινωνίας ἀμφοῖν δωρεῖται, τῇ ψυχῇ μέν ἐν καθαρᾷ θεωρίᾳ καί ἐπιστήμῃ τῶν τελομένων, τῷ σώματι δέ κατὰ τό θεϊότατον ὡς ἐν εἰκόνι μύρον καί τά τῆς θεαρχικῆς κοινωνίας ἱερώτατα σύμ-

ᾠστόσο, οἱ ἀμφιβολίες γιά τήν αὐθεντικότητα τῆς ὀρθοδοξίας τῶν *Ἀρεοπαγιτικῶν* διήρκεσαν ἐλάχιστο χρονικό διάστημα¹⁶. Πολύ σύντομα τά κείμενα αὐτά ἐγιναν γνωστά καί φυσικά ἀποδεκτά ἀπό τήν Ἐκκλησία, ὅπως φανερώνουν καί τά σχόλια τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ, τόν 7ο αἰῶνα¹⁷. Τοῦτα κατανέμονται σ' ἓνα τριμερές ἔργο, τοῦ ὁποίου τό πρῶτο μέρος φέρει τήν ὀνομασία: *Πρόλογος εἰς τά τοῦ Ἁγίου Διονυσίου*, τό δεύτερο *Σχόλια εἰς τά τοῦ ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου* καί τό τρίτο *Σχόλια εἰς τάς τοῦ ἁγίου Διονυσίου Ἀρεο-*

βολα, τόν ὅλον ἀνθρώπον ἀγιάζουσα καί τήν ὀλικήν αὐτοῦ σωτηρίαν ἱεουργοῦσα καί τελεωτάτην αὐτοῦ τήν ἀνάστασιν ἔσεσθαι διαγγέλουσα ταῖς καθολικαῖς ἀγιστείαις» (*Περί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, 129. 29-130. 1-5) καί «καί τό δὴ θεϊότερον ὅτι καί ὅλους ἡμᾶς, ψυχάς φημί καί τά συζυγῇ σώματα, πρὸς παντελῇ ζωῇ καί ἀθανασίᾳ ἐπήγγελται μεταθήσειν πρᾶγμα τῇ παλαιότητι μέν ἴσως παρά φύσιν δοκοῦν, ἐμοὶ δέ καί σοὶ καί τῇ ἀληθείᾳ καί θεῶν καί ὑπέρ φύσιν» (*Περί Θεῶν Ὀνομάτων*, 192. 1-5). Πρβλ. Λάμπρος Χρ. Σιάσος, *Ἐραστοί τῆς Ἀληθείας*, σ. 73-74. Πρβλ. Χρυσόστομος Α. Σταμούλης, *Ἀσκησις αὐτοσυνειδησίας*, ἐκδόσεις Τό Παλίμψηστον, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 24.

16. Andrew Louth, *The Origins of the Christian Tradition*, σ. 161.

17. *ODB* τ. 1, σ. 630.

παγίτου Ἐπιστολάς¹⁸. Σημειωτέον ὅτι ἐμπεριέχουν καί τό σχολιασμό ἑνός ἀκόμη ἰσχυροῦ ἀντιπάλου τόσο τῶν μονοφυσιτικῶν ὅσο καί τῶν ἀπολλιναριστικῶν δοξασιῶν, τοῦ Ἰωάννη Σκυθοπολίτη (6ος αἰώνας)¹⁹.

Κατά τή βυζαντινή περίοδο ἡ πατρότητα τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου δέν ἀμφισβητήθηκε οὐσιαστικά²⁰. Ἀντιπροσωπευτικό παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ μνημόνευσή τους ἀπό τόν 20 Κανόνα τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (787). Ἐκεῖ λέγεται ὅτι κάθε χριστιανός καί ἰδιαίτερα αὐτός πού θά προαχθεῖ στό ἐπισκοπικό ἀξίωμα πρέπει νά εἶναι γνώστης τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἀφοῦ «Οὐσία... τῆς καθ' ἡμᾶς ἱεραρχίας ἐστί τά θεοπαράδοτα λόγια, ἡγουν ἡ τῶν θείων Γραφῶν ἀληθινή ἐπιστήμη, καθώς ὁ μέγας ἀπεφῆνατο Διονύσιος»²¹. Ἀλλά καί ἡ ἐν Ρώμῃ Σύνοδος,

18. PG 4, 15-28, 29-432, 527-576.

19. Γ. Φλωρόφσκυ, *ΘΗΕ*, τ. 12, σ. 474-475.

20. Οὔτε «ὁ δυτικός Μεσαίωνας... ἀμφισβήτησε ποτέ τήν αὐθεντικότητα τῶν κειμένων τοῦ Ἀρεοπαγίτη καί αὐτός ὑπῆρξε καί ἕνας ἀπό τούς λόγους τῆς μεγάλης τους διάδοσης» ἐκεῖ. Βλ. Μαρέττα Νικολάου, Εἰσαγωγή, *Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Περί Θεῶν Ὀνομάτων*, μτφ. Ἰγνάτιος Σακαλῆς, ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 1978, σ. 9.

21. Mansi, τ. XIII, 420. Πρβλ. *Περί τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, σ. 67. 6-7: «Οὐσία γάρ τῆς καθ' ἡμᾶς ἱεραρχίας ἐστί τά θεοπαράδοτα λόγια».

Κατά Μονοθελητῶν, ἐπὶ Πάπᾳ Μαρτίνου, τό 649, χρησιμοποίησε τήν αὐθεντία τοῦ ὀνόματός του, μιλώντας γιά «Τήν βίβλον τοῦ ἁγίου Διονυσίου», ἐπὶ 3 συνεχόμενες φορές²².

Τό Βυζαντινὸ λεξικὸ τοῦ Σουΐδα, ἀφιερώνοντάς του ἕνα ἐκτενὲς λῆμμα, ἐκφράζει μεταξύ ἄλλων καί τήν ἐξῆς ἄποψη: Κάποιοι μὴ χριστιανοὶ φιλόσοφοι (ἔξω σοφοί) καί περισσότερο ὁ Πρόκλος ἔχουν χρησιμοποιήσει τίς διατυπώσεις τοῦ Διονυσίου, μέχρι τοῦ σημείου τῆς αὐτούσιας ἀντιγραφῆς καί ἔτσι δίδεται ἀφορμὴ γιά νά λεχθεῖ ὅτι οἱ παλαιότεροι φιλόσοφοι τῆς Ἀθήνας παρουσίασαν ὡς δικές τους τίς πραγματείες πού μνημονεύει ἐκεῖνος, γράφοντας στὸν Τιμόθεο, γιά νά φανοῦν ἐκεῖνοι ὅτι κατέχουν τήν πατρότητα τῶν θείων λόγων του²³. Τήν ἴδια ἄποψη, ὅπως εἶδαμε, χρησιμοποιεῖ καί ὁ Γρηγόριος Κύπριος²⁴, ἐνῶ τήν παραθέτει αὐτούσια καί ὁ Γεώργιος Παχυμέρης²⁵.

22. Mansi, τ. X, 976-977.

23. *Βυζαντινὸ Λεξικὸ Σουΐδα*, ἐκδ. Ada Adler, Suidae Lexicon, Pars II, σ. 108, 24-30.

24. Βλ. παραπάνω, ὑποσ. 10.

25. Γεώργιος Παχυμέρης, PG 4, 612A-B: «τινες τῶν ἔξω σοφῶν καί μάλιστα Πρόκλος θεωρήμασι πολλάκις τοῦ μακαρίου Διονυσίου κέχρηται καί αὐταῖς δέ ξηραῖς ταῖς λέξεσι. καί ἔστιν ὑπόνοιαν ἐκ τούτου λαβεῖν ὡς οἱ ἐν Ἀθήναις παλαιότεροι τῶν

Κατά τήν περίοδο τῆς Ἀναγέννησης πρῶτος ὁ Valla (1457) καί κατόπιν ὁ Ἐρασμος (1504) ἀμφισβήτησαν τήν ταύτιση τοῦ συγγραφέα τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν μέ τόν πρῶτο ἐπίσκοπο Ἀθηνῶν. Ἰδια τακτική ἀκολούθησαν στά κατοπινά χρόνια καί ἄλλοι ἐπιστήμονες στό χῶρο τῆς Δύσης²⁶. Τό 1895 δύο γερμανοί ἐρευνητές, ὁ Hugo Koch καί ὁ Josef Stiglmayr, δημοσίευσαν, ἀνεξάρτητα ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλον, ἐνδιαφέροντα ἄρθρα συγκρίνοντας τή διδασκαλία περί τοῦ κακοῦ, ὅπως αὐτή παρουσιάζεται στό *Περί Θεῶν Ὀνομάτων* (IV. 18-35) τοῦ Διονυσίου καί στό *Περί τῆς οὐσίας τοῦ κακοῦ* (*De Malorum Subsistentia*) τοῦ Πρόκλου, σημειώνοντας τά πλέον ἐμφανῆ παράλληλα χωρία²⁷.

Ἡ νεότερη ἐρευνα ταύτισε τόν Διονύσιο μέ διάφορα πρόσωπα. Ἀπό τήν Ὁρθόδοξη πλευρά ὁ Ἀρεοπαγίτης ταυτίστηκε μέ τόν Διονύσιο Ἀλεξανδρείας²⁸ ἢ μέ κάποιο

φιλοσόφον σφετερισάμενοι τάς αὐτοῦ πραγματείας, ὧν αὐτός μνημονεύει πρός Τιμόθεον γράφων, ἀπέκρυψαν, ἵνα πατέρες αὐτοί ὀφθῶσι τῶν θείων αὐτοῦ λόγων».

26. René Roques, Introduction, στό *Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Περί Οὐρανίου Ἱεραρχίας*, ἐπιμ. Gunther Heil-Maurice de Candillac, Denys l'Aréopagite, *La hiérarchie céleste*, (SC 58), Paris 1970, σ. VIII-X.

27. *Et introibo ad altare Dei*, σ. 23.

28. Ἀθηναγόρας, Μητροπολίτης, *Διονύσιος ὁ Μέγας*

Καπαδόκη μαθητή του Μεγάλου Βασιλείου. Ἀπό τήν πλευρά τῶν ἀντι-χαλκηδονίων μέ τόν Σεβήρο Ἀντιοχείας καί τόν Πέτρο Ἰβηρίτη. Ἀκόμη μέ τόν Σέργιο τῆς Ρίσενας (Θεοδοσιουπόλεως), ἄλλοτε μονοφυσίτη, ἀλλά τελικά ὀρθόδοξο, ὁ ὁποῖος ἔκανε τή μετάφραση τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν στά Συριακά, ἀμέσως μόλις τά κείμενα αὐτά ἀπέκτησαν δημοσιότητα, ἀφοῦ πέθανε τό 536²⁹. Ἀπό δέ τήν πλευρά τῶν θύραθεν (μή χριστιανῶν) φιλοσόφων ὁ Διονύσιος ταυτίστηκε μέ τόν Ἀμμώνιο Σακκά καί τόν Δαμάσκιο³⁰.

Πάντως, ἀπό τή μελέτη τοῦ ἔργου του προκύπτει ὅτι ὁ Ἀρεοπαγίτης ἦταν κάποιος εὐλαβῆς χριστιανός, πού εἶχε φθάσει σέ δυσανάβατα θεολογικά ὕψη. Γνώριζε ἄριστα τόν Νεοπλατωνισμό, χρησιμοποιώντας ὅμως τήν ἐννοιολογία του μεταπλασμένα. Ἀποδίδει στά ἐν λόγω φιλοσοφικά σχήματα καινούριο ἐννοιολογικό περιεχόμενο, μέ σκοπό νά ἐκφράσει στούς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς

Ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, Ὁ ἀπό ῥητόρων καί βουλευτῶν, Ὁ συγγραφεύς τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων, (Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ «Ἐκκλ. Φάρου», Ἀλεξάνδρεια, Πατριαρχικόν Τυπογραφεῖον, 1934· Πρβλ. *Et introibo ad altare Dei*, σ. 24.

29. Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, Ἄπαντα, ἐπιμ. Παναγιώτης Χρήστου, *Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν*, ἐκδόσεις ΕΠΕ, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 14.

30. *Et introibo ad altare Dei*, σ. 24.

του τό πιστεύω της Ἐκκλησίας. Ἀπό τήν ὁρολογία πού χρησιμοποιεῖ καταλαβαίνουμε ὅτι βρίσκεται σ' ἓνα περιβάλλον πού θέλει νά παραδώσει ἀλώβητη τήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ἀκολουθώντας πιστά τόν ὅρο τῆς Χαλκηδόνας, πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τήν ἔνωση τῶν δύο φύσεων στήν ὑπόσταση τοῦ Θεοῦ Λόγου. Ἔτσι ὁμιλεῖ γιά τήν ἀφομοίωση καί ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Θεό, δηλαδή τή θέωση, ὡς ἀποκορύφωμα τῆς ἀποφατικῆς (μυστικῆς) θεολογίας³¹. Ἐκεῖνη «καθιστᾷ περιττή κάθε λογική ἢ φανταστική προσέγγιση τοῦ Θεοῦ, γιατί φέρνει τόν ἄνθρωπο σέ προσωπική κοινωνία μαζί του» κάνοντάς τον «κοινωνό τῆς ἀγαθότητάς του». «Στήν κατάσταση αὐτή», σύμφωνα μέ τήν Ὁρθόδοξη Θεολογία, «ὁ ἄνθρωπος χωράει μέσα του ὁλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα, γιά τήν ὁποία καί προσεύχεται ὅπως ὁ Χριστός στή Γεθσημανή». γενόμενος «ἀληθινό πρόσωπο, ἀληθινή ὑπόσταση»³².

31. *Περί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, σ. 66. 12-19. Πρβλ. Χρήστος Γιανναράς, *Χαῖντεγγερ καί Ἀρεοπαγίτης, ἡ περί ἀπουσίας καί ἀγνωσίας τοῦ Θεοῦ*, ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1998, σ. 138. Σημαντικό εἶναι καί αὐτό πού γράφει ἡ Μαρέτα Νικολάου: Τά *Ἀρεοπαγιτικά* δίνουν ἀπάντηση στό Νεοπλατωνισμό καί στούς Γνωστικούς, χωρίς «πολεμική ἢ κριτική». (Μαρέτα Νικολάου, *Εἰσαγωγή*, σ. 10).

32. Γεώργιος Μαντζαρίδης, *Χριστιανική Ἠθική II*, ἐκδόσεις

Χαρακτηριστικά εἶναι τά λόγια τοῦ Νικήτα Στηθάτου ὅταν μιᾷ γιά τή μυστική θεολογία: Μέ τά φτερά τῆς ἀπάθειας καί τῆς ταπεινοφροσύνης, σημειώνει, βουτᾶμε μέσ στον ἀέρα τῆς μυστικῆς θεολογίας, δηλαδή τῆς ἐν Πνεύματι Ἀγίῳ ζωῆς, καταφλέγοντας τό πνεῦμα τῆς φιλοδοξίας καί μέ τούς ποταμούς τῶν δακρύων τῆς μετανοίας στρέφουμε τό βλέμμα μας στή Δευτέρα Παρουσία, καταποντίζοντας τούς μέγιστους δαίμονες πού ἔχουν ἐκστρατεύσει ἐναντίον μας καί δέν εἶναι ἄλλοι ἀπό τήν οἴηση, τήν ὑπερηφάνεια καί τήν κενοδοξία³³.

Καί μπορεῖ ὁ ἐν λόγῳ ἅγιος τῆς Ἐκκλησίας νά φαίνεται ἐπηρεασμένος ἀπό τά συγγράμματα τοῦ Διονυσίου, ἀλλά πολύ πιθανόν καί ὁ ἴδιος ὁ Ἀρεοπαγίτης νά

Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 27 βλ. πύ ἀναλυτικά: Σωφρόνιος Ἀρχιμανδρίτης, *Ὁψόμεθα τόν Θεόν καθώς ἐστί*, Ἔσσεξ Ἀγγλίας, 1996, σ. 293.

33. Νικήτας Στηθάτος, *Πρακτικά κεφάλαια*, PG 120, 872B: «Πτεροῖς ἀπαθείας καί ταπεινοφροσύνης ἐν τῷ ἀέρι τῆς Μυστικῆς θεολογίας νηχόμενοι, καί εἰς τόν ἄνω βυθόν τῆς γνώσεως τῶν μυστηρίων Θεοῦ μετά θείου Πνεύματος εἰσερχόμενοι ταῖς ἀστραπαῖς τῶν ἐνθέων δογμάτων καί νοημάτων, τό τῆς φιλοδοξίας καταφλέγομεν πνεῦμα ὅμβροι δέ δακρύων καί ποταμοῖς κατανύξεως εἰς τά τέλη τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ὀρῶντες, τούς τριστάτας αὐτοῦ καταποντίζομεν δαίμονας, οἴησι τε καί κενοδοξίᾳ, καί ὑπερηφανείᾳ, καθ' ἡμῶν ἐκστρατεύσαντας».

δέχεται τίς ἐπιδράσεις ἄλλων Πατέρων ἢ Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Μιά μικρή ἔρευνα, στό πλαίσιο τῆς παρούσας εἰσαγωγῆς, ἴσως ρίξει λίγο φῶς στό ἐν λόγω ζήτημα.

Β. Προσλήψεις καί Ἐπιδράσεις τῶν *Ἀρεοπαγιτικῶν*

Ἀρχίζοντας ἀπό τόν Κλήμη Ἀλεξανδρείας βλέπουμε τήν ἀδυναμία του νά ὀρίσει τό θεῖο, ἀφοῦ ἐκεῖνο, ὅπως τονίζει, εἶναι: «ἀδιαίρετον... ἄπειρον... ἀσχημάτιστον... ἀωνόμαστον»³⁴, θυμίζοντάς μας πάμπολλα σημεῖα τῶν *Ἀρεοπαγιτικῶν* καί μεταξύ αὐτῶν τά δύο τελευταῖα κεφάλαια τοῦ *Περὶ Μυστικῆς Θεολογίας*³⁵. Ἀλλά καί ὅταν ὁ Ἀλεξανδρινός πατήρ ἀπευθύνει ἕναν ὕμνο πρὸς τόν Χριστό ἀναφωνεῖ: «Βασιλεῦ ἁγίων, λόγε πανδαμάτωρ πατρός ὑφίστου, σοφίας πρύτανι, στήριγμα πόνων αἰωνοχαρές, βροτέας γενεᾶς σῶτερ Ἰησοῦ, ποιμήν, ἀροτὴρ, οἶαξ...», κανόντάς μας καί πάλι νά σκεφτοῦμε πολ- λά σημεῖα τῶν *Ἀρεοπαγιτικῶν*, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἐκεῖ πού σημειώνεται ὅτι τό θεῖο ὑμνεῖται ἀπό τούς θεο-

34. Κλήμης Ἀλεξανδρείας, *Στρωματεῖς*, ἐπιμ. Alain le Boulluec, Clément d' Alexandrie, *Les Stromates* (STROMATE V), tome 1, (SC 278), Les éditions du Cerf, Paris 1981, σ. 160. 81, 6.

35. *Περὶ Μυστικῆς Θεολογίας*, σ. 148-150.

λόγους ὡς ἁνώνυμο, ἀλλά καί πολυώνυμο, ἀναφέροντας γιὰ τή δεύτερη περίπτωση διάφορα ὀνόματα, ὅπως: «σοφόν... ἅγιον ἁγίων... αἰώνιον... βασιλέα τῶν βασιλευόντων... ἀναλλοιώτων...»³⁶.

Τό ἔργο τοῦ Διονυσίου ἐνδέχεται νά ἐπηρεάζεται καί ἀπό τόν Μέγα Ἀθανάσιο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ περιγραφή τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας γιὰ τή θεληματική στροφή τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τό κακό, δηλαδή τό μή «ὄν»³⁷. Μὲ ἄλλα λόγια τή φυγή ἀπό τήν «πηγή της ἀγαθότητος» πού εἶναι ὁ Θεός³⁸. Ἀρκετὴ ὁμοιότητα βρίσκουμε ἐπίσης καί μεταξύ τοῦ ὀρισμοῦ γιὰ τή θέωση πού δίνει ὁ Διονύσιος, λέγοντας: «ἡ πρὸς Θεόν

36. Κλήμης Ἀλεξανδρείας, *Παιδαγωγός*, ἐπιμ. Henri-Irène Marrou, Clément d' Alexandrie, *Le Pédagogue*, Livre III, (SC 158), Les éditions du Cerf, Paris 1970, σ. 194. 11-17 & 196. 18-20· πρβλ. *Περὶ Θείων Ὀνομάτων*, σ. 118. 11-16 & 119. 1-9.

37. Ἀθανάσιος ὁ Μέγας, *Κατὰ Ἑλλήνων*, ἐπιμ. Robert W. Thomson, Athanasius, *Contra Gentes and De Incarnatione*, Oxford 1971, σ. 10-11· πρβλ. *Περὶ Θείων Ὀνομάτων*, σ. 178. 3-21 & 179. 1-13.

38. Ἀθανάσιος ὁ Μέγας, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου καί τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, ἐπιμ. Charles Kannengiesser, Athanasie d' Alexandrie, *Sur l' Incarnation du Verbe*, (SC 199), Les éditions du Cerf, Paris 1973, σ. 270.

ὡς ἐφικτόν ἀφομοιώσῃς τε καὶ ἔνωσις» μέ τήν τελευταία παράγραφο τοῦ Λόγου *Περὶ Ἐνανθρωπήσεως*, τοῦ Μ. Ἀθανασίου, πού ἀναφέρεται στήν ὁδό πού πρέπει νά βαδίσῃ ὁ πιστός προκειμένου νά δεχθεῖ τή Θεία Ἀποκάλυψη³⁹.

Ὁ Διονύσιος συγγενεὺς καὶ μέ τό ἔργο του Μεγάλου Βασιλείου. Ὁ Καππαδόκης πατήρ ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὅτι τὰ ὀνόματα πού ἀποδίδουμε στὸν Θεό λέγονται μόνο γιὰ νά δηλώσουν τήν κοινωνία μεταξύ ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ, χωρὶς ποτέ νά ἀναφέρονται στή θεία οὐσία, αὐτό δηλαδή γιὰ τό ὅποιο κάνει λόγο πάλιν καὶ πολλὰκις ὁ Ἀρεοπαγίτης στό *Περὶ Θείων Ὀνομάτων*⁴⁰. Ἀλλά καὶ ὅταν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καισαρείας

39. Ἀθανάσιος ὁ Μέγας, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, σ. 466-468· πρβλ. Γιά τή θέωση στὸν Μέγα Ἀθανάσιο: Γ. Πατρῶνος, *Ἡ θέωση τοῦ ἀνθρώπου*, ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα ²1995, σ. 99-104.

40. Βασίλειος Καισαρείας, *Εὐνομίου Ἀπολογητικός*, ἐπιμ. Bernard Sesboüé, Georges-Matthieu de Durand & Louis Doutreleau, Basile de Césarée, *Contre Eunome*, Suivi de Eunomie Apologie, (SC 305), Les éditions du Cerf, Paris 1983, σ. 266. 9-14: «Τί γάρ οὐκ ἂν ὁμολογήσειεν τῶν εὐ φρονούντων, ὅτι τῶν ὀνομάτων τὰ μέν κατὰ τήν ἐκφώνησιν καὶ προφορὰν τήν κοινωνίαν ἔχει μόνον, οὐκ ἔτι δέ κατὰ τήν σημασίαν; Ὡς ὀφθαλμός, ἐπὶ τε ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ λεγόμενος· τοῦ μέν γάρ

ἀναφέρεται στό ἀγέννητον τοῦ Θεοῦ ὑπογραμμίζει χαρακτηριστικά: «Ὁ δέ Θεός, καὶ σιωπώντων καὶ λεγόντων, καὶ γενομένων καὶ πρό τοῦ γενέσθαι τὰ ὄντα, ἦν τέ καὶ ἐστὶν ἀγέννητος», θυμίζοντάς μας κατ' ἀναλογία τό *Ἀρεοπαγитικό*: «Διό καὶ ἐν πᾶσιν ὁ Θεός γινώσκεται καὶ χωρὶς πάντων. Καὶ διὰ γνώσεως ὁ Θεός γινώσκεται καὶ διὰ ἀγνωσίας... Καὶ οὐκ ἐστὶ τί τῶν ὄντων, οὐδέ ἐν τινι τῶν ὄντων γινώσκεται»⁴¹.

Ἀκολούθως, τό ἔργο τοῦ Διονυσίου μπορεῖ νά δέχεται καὶ τήν ἐπίδραση τοῦ Χρυσόστομικοῦ λόγου. Αὐτό πιθανόν συμβαίνει ὅταν ὁ ἱερός πατήρ τονίζει: «Ὁ γάρ Θεός ἀπλοὺς καὶ ἀσύνθετος καὶ ἀσχημάτιστος»⁴², ἀλλά καὶ συνολικά στό λόγο του *Περὶ Ἀκαταλήπτου*. Μέ τό ἴδιο θέμα ἀσχολεῖται καὶ ὅταν σχολιάζει το χωρίο τοῦ εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη: «Θεόν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε· ὁ

σημαίνει τί μέρος, τοῦ δέ ποτέ μέν ἀντίληψιν καὶ φυλακὴν των δικαίων, ποτέ δέ τήν τῶν πραττόμενων γνώσιν»· πρβλ. *Περὶ Θείων Ὀνομάτων* σ. 109. 15-16 – 110. 1 & 115. 19 – 116. 1-6.

41. Βασίλειος Καισαρείας, *Εὐνομίου Ἀπολογητικός*, σ. 248. 4-6· πρβλ. *Περὶ Θείων Ὀνομάτων*, σ. 198. 2-4 & 7-8.

42. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περὶ Ἀκαταλήπτου*, ἐπιμ. Jean Daniélou, Anne-Marie Malingrey, Robert Flacelière, Jean Chrysostome, *Sur l' Incompréhensibilité de Dieu*, tome 1, (Homélies I-V), (SC 28), Les éditions du Cerf, Paris ²1970, σ. 244. 185-187· πρβλ. *Περὶ Θείων Ὀνομάτων*, σ. 113. 9 & 211. 3 & 111. 12 & 112. 5-6.

μονογενής Υἱός, ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον του Πατρός, ἐκεῖνος ἐξηγήσατο». Χαρακτηριστικά εἶναι τα λόγια του καὶ γιὰ τὴ θεία οὐσία: «Ἀπλή γάρ τις καὶ ἀσχημάτιστος αὕτη, καὶ ἀσύνθετος, καὶ ἀπερίγραπτος, οὐ κáθηται, οὐδέ ἔστηκεν, οὐδέ περιπατεῖ», θυμίζοντάς μας τὴν Ἀρεοπαγιτικὴ ὁρολογία⁴³.

Ἀλλὰ καὶ ὁ λόγος τοῦ Γρηγόριου Θεολόγου βρίσκει ἀρκετὰ παράλληλα στό ἔργο τοῦ Διονυσίου. Παράδειγμα, ὅταν ἀναφέρεται στὸν Θεὸ Λόγο ὀνομάζοντάς τον προαιώνιο, ἀόρατο, ἀπερίληπτο, ἀσώματο⁴⁴. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ὁμιλεῖ γιὰ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα χρησιμοποιεῖ λέξεις πού παραπέμπουν ἄμεσα στό Ἀρεοπαγιτικὸ ἔργο, ὅπως «αὐτοφῶς καὶ ζωή»⁴⁵.

43. Ἰωάν. 1,18· βλ. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Υπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν*, PG 59, 98(α')· πρβλ. *Περὶ Θείων Ὀνομάτων*, σ. 208. 5 & 209. 13-14 & 211. 3 & 212. 16-18 – 213. 1-6 & 229. 13-14. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. Βλαδίμηρος Λόσκι, *Ἡ θεὰ τοῦ Θεοῦ*, μτφ. Μελέτιος Μητροπολίτης Νικοπόλεως, ἐκδόσεις Ἱερᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως, Πρέβεζα 2004, σ. 126.

44. Γρηγόριος Θεολόγος, *Εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα*, PG 36, 633 (θ')· βλ. Γρηγόριος Θεολόγος, *Εἰς τὰ Θεοφάνεια*, PG 36, 325 (ιγ')· πρβλ. *Περὶ Θείων Ὀνομάτων*, σ. 183. 10 & σ. 110. 7-8, 109. 7-11.

45. Γρηγόριος Θεολόγος, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, PG 36, 168A· βλ. *Περὶ Θείων Ὀνομάτων*, σ. 133. 1-2.

Τὸ ἔργο τοῦ Διονυσίου φαίνεται νὰ ἔχει ἄμεση σχέση καὶ μέ τὴν ὁρολογία τοῦ Γρηγορίου Νύσσης⁴⁶. Αὐτὸ φανερώνεται χαρακτηριστικά ὅταν ὁ δεύτερος σημειώνει ἐπανειλημμένα ὅτι ὁ Θεός δέν ὀρίζεται, ἀφοῦ εἶναι πάντων ἐπέκεινα⁴⁷, ἀλλὰ καὶ ὅταν ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ Θε-

46. Τὴ μεγάλη ἐπίδραση τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων καὶ ἰδιαίτερος τοῦ Γρηγορίου Νύσσης σημειώνει ὁ Β. Ψευτογκᾶς στό ἄρθρο: «Θεός καὶ Ἱστορία κατὰ τὸν Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην», στό συλλογικὸ τόμο *Θεός καὶ Ἱστορία κατὰ τὴν Ὁρθόδοξον Παράδοξιν*, Σεμινάριο Θεολόγων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 90· πρβλ. Νικόλαος Κλαδόπουλος, *Ἡ γνώσις τοῦ Θεοῦ κατὰ Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην*, (Διδακτορικὴ Διατριβή), Θεολογικὴ Σχολὴ Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1978, σ. 60.

47. Γρηγόριος Νύσσης, *Κατὰ Εὐνομίου*, ἐπιμ. W. Jaeger, Gregorii Nysseni, *Contra Eunomium Libri*, τ. II, Leiden 1960, σ. 110. 15-20: «οὔτε τὸ πρό τοῦ Θεοῦ Θεός οὔτε τὸ μετὰ τὸν Θεὸν Θεός (το μὲν γάρ μετὰ τὸν Θεὸν κτίσις, τὸ δὲ ἐπέκεινα τοῦ Θεοῦ οὐδέν, τὸ δὲ οὐδέν Θεός οὐκ ἔστιν, μᾶλλον δὲ τὸ ἐπέκεινα τοῦ Θεοῦ αὐτός ἐκεῖνος, ἐν τῇ ἀϊδίῳ μακαριότητι πρὸς οὐδέν ὀριζόμενος)»· πρβλ. *Περὶ Θείων Ὀνομάτων*, σ. 109. 16: Ἐκεῖ λέει ὅτι ὁ Θεός εἶναι τὸ «μή ὄν ὡς πάσης οὐσίας ἐπέκεινα»· πρβλ. Μάξιμος Ὁμολογητής, PG 4, 189C, 204D, 205A· πρβλ. Χρῆστος Γιανναράς, *Χαῖντεγγερ καὶ Ἀρεοπαγίτης*, ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1998 (Πρώτη ἐπανεκδόση τῆς δευτέρας ἐκδόσεως), σ. 93.

2) Γρηγόριος Νύσσης, *Ἐξήγησις τοῦ ἱσματος τῶν ἱσμάτων*, ἐπιμ. W. Jaeger, Gregorii Nysseni, *In Canticum Canticorum*,

ός «οὔτε λύπη ἐστίν οὔτε ἡδονή οὔτε δειλία ἢ θράσος ἢ φόβος ἢ ὀργή ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον πάθος... ἀλλ'... αὐτοσοφία καί ἁγιασμός, ἀλήθειά τε καί χαρά καί εἰρήνη καί ὅσα τοιαῦτα», θυμίζοντάς μας ἄμεσα τὰ δυό τελευταία κεφάλαια τοῦ *Περὶ Μυστικῆς Θεολογίας*⁴⁸.

Ὁ Διονύσιος ἔχει ἀρκετά παράλληλα χωρία καί μέ τό ἔργο τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας. Παραδείγματος χάριν ὅταν κάνει λόγο γιά τήν οὐσία τοῦ Θεοῦ ὡς πέρα καί ἔξω ἀπό κάθε ἀνθρώπινη οὐσία⁴⁹. Ἀλλά καί ὅταν ἀναφέρεται στό θεῖο ὡς «ἀσώματον... ἄϋλόν τε καί ἀναφές... καί ποσότητος ἐπέκεινα καί περιγραφῆς, εἰδους τέ καί σχήματος»⁵⁰ θυμίζει ἔντονα τό τέταρτο κεφάλαιο τοῦ

τ. VI, Leiden 1960, σ. 246. 8-10· πρβλ. *Περὶ Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 209. 5-8.

48. Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ Παρθενίας*, ἐπιμ. J. P. Cavarinos, Gregorii Nysseni, *Opera Ascetica* (De Virginitate), τ. VIII, I, Leiden 1963, σ. 314. 13-17· πρβλ. *Περὶ Μυστικῆς Θεολογίας*, κεφάλαια IV & V.

49. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, *Περὶ Ἀγίας Τριάδος*, PG 77, 1132AB: «ταῖς ὅλαις οὐσίαις ἐπιβατεύουσιν, καί πάντων ἐπέκεινα, καί πάσης οὐσίας ἐξηρημένην, ὡς ὑπερούσιον»· πρβλ. *Περὶ Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 134. 13-14.

50. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, *Πρὸς τοὺς λέγοντας εἰ καὶ ἄγγελοι κατ' εἰκόνα Θεοῦ*, ἐπιμ. Lionel R. Wickham, Cyril of Alexandria, *Select Letters*, Oxford Early Christian Texts, Oxford 1983, σ. 174. 10-11.

Περὶ Μυστικῆς Θεολογίας καί ἰδιαίτερος τοὺς στίχους: «οὔδ' ὁμοῖα ἐστίν οὔτε σχῆμα, οὔτε εἶδος οὔτε ποιότητα ἢ ποσότητα ἢ ὄγκον ἔχει οὔδ' ἐν τόπῳ ἐστίν οὔτε ὁράται οὔτε ἐπαφὴν αἰσθητὴν ἔχει οὔδ' αἰσθάνεται οὔτε αἰσθητὴ ἐστίν»⁵¹. Παρόμοια διατύπωση χρησιμοποιοῖ ὁ Κύριλλος καί σέ ἄλλη ἐπιστολή του⁵². Ἐνῶ καί ὅταν ἀπαντᾷ σ' αὐτοὺς ποὺ ὑποστήριζαν ὅτι μέ τὴν ἐνανθρώπηση ὁ Χριστὸς ἄφησε τὴ θεία φύση στοὺς οὐρανούς, χρησιμοποιοῖ πάλι τὰ ἴδια λόγια: «τό θεῖον ἀσώματον ἐστίν, ἀσχημάτιστον, ἀμερές, οὐ ποσότητι μετρητόν, οὐ τόπῳ περιγραφόμενον, ἀλλὰ πληροῦν μέν τὰ πάντα καί ἐν πᾶσιν ὄν, ἀχώρητον ὄν κατ' ἰδίαν φύσιν»⁵³.

51. *Περὶ Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 148. 2-5.

52. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, *Ὁμοίως πῶς κατ' εἰκόνα Θεοῦ ὁ ἄνθρωπος*, ἐπιμ. Lionel R. Wickham, Cyril of Alexandria, *Select Letters*, Oxford Early Christian Texts, Oxford 1983, σ. 164. 19-21: «ἐπειδὴ δὲ πνεῦμα ἐστίν ὁ θεός, ἀνειδέος που πάντως ἐστί, καί τύπου καί σχήματος καί περιγραφῆς ἐπέκεινα ἀπάσης».

53. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, *Πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι γενόμενος ἄνθρωπος ὁ μονογενὴς κενούς ἀφήκε τῆς ἑαυτοῦ θεότητος τοὺς οὐρανούς*, ἐπιμ. Lionel R. Wickham, Cyril of Alexandria, *Select Letters*, Oxford Early Christian Texts, Oxford 1983, σ. 146. 25-27 & 148. 1· πρβλ. Στόν ἴδιο τόμο: *Πρὸς τοὺς λέγοντας ὅτι ὁ υἱὸς κατὰ μέν τὴν τῆς θεότητος ἀξίαν συνῆν τῷ πατρί, καὶ ὅτε γέγονεν ἄνθρωπος καὶ ἦν ἐπὶ γῆς, καθ' ὑπόστα-*

Ἄν ἐξετάσουμε τώρα τήν ἐπίδραση τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν σέ Ἀνατολή καί Δύση θά δοῦμε ὅτι ὑπῆρξε πολύ μεγάλη. Ἀπό τήν πλευρά τῆς Ἀνατολῆς τά συγγράμματα τοῦ Διονυσίου πιθανόν πρωτοχρησιμοποίησε, ἐπανειλημμένα καί συστηματικά, σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ Βασιλείου Τατάκη, ὁ Λεόντιος Βυζάντιος⁵⁴. Μετά τόν Λεόντιο, ὁ Ἀνδρέας Καισαρείας στό ἔργο του «Ἑρμηνεία εἰς τήν Ἀποκάλυψιν» ἀναφέρεται στις ἀγγελικές τάξεις, μνημονεύοντας το ἔργο τοῦ Διονυσίου «Περί οὐρανίας ἱεραρχίας»⁵⁵. Ἀκολουθῶς, ὁ προαναφερθείς Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής μέ τά ἐκτενέστατα σχόλιά του ἐξομαλύνει καί διευκρινίζει τά δύσκολα σημεῖα τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν, μέ ἀποτέλεσμα αὐτά νά γίνουν πλέον πλήρως ἀποδεκτά ἀπό τήν Ἐκκλησία. Ἐν συνεχείᾳ, μελετώντας τά κείμενα τοῦ Ἀναστασίου Σιναΐτη διαπιστώνουμε μιά πληθώρα ἀναφορῶν στό *Περί Θεῶν Ὀνομάτων*, χωρίς νά ξεχνᾶ καί τά ὑπόλοιπα

σιν δέ, οὐκ ἔτι, σ. 140. 25-28.

54. Β. Ν. Τατάκης, *Ἡ Βυζαντινή Φιλοσοφία*, μτφ. (Ἀπό τή γαλλική ἔκδοση) Εὔα Κ. Καλπουρτζή, ἐπιμ. Λίνος Γ. Μπενάκης, Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας, Ἀθήνα 1977, σ. 81. Βλ. ἐνδεικτικά PG 86, 1213 A· 1304 D· 1344 C· 1368 D.

55. PG 106, 305 C· 356 D· 444 D.

*Ἀρεοπαγιτικά*⁵⁶. Χαρακτηριστικοί εἶναι καί οἱ δύο λόγοι πού συνέγραψε ἐπὶ τῇ βάσει χωρίων τοῦ Διονυσίου⁵⁷.

Προχωρώντας χρονολογικά βλέπουμε τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό νά ἐντάσσει στό ἔργο του πολλά στοιχεῖα ἀπό τά *Ἀρεοπαγιτικά*, ὅπως ὅτι ὁ Θεός εἶναι τα πάντα,

56. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικά: 1) Ἀναστάσιος Σιναΐτης, *Ὁδηγός*, ἐπιμ. Karl-Heinz Uthemann, Anastasii Sinaitae, *Viae Dux*, Corpus Christianorum, Series Graeca 8, Leuven University Press, 1981, σ. 39. 136-137 καί 2) Ἀναστάσιος Σιναΐτης, *Τοῦ ἀγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου χρήσεις σαφῶς δεικνύσαι ὅτι καί χωρίς τῆς ἀνθρωπότητος ὁ Χριστός διαφόρους ἐνεργείας ἔχει κατὰ τήν τοῦ λόγου θεότητα*, ἐπιμ. Karl-Heinz Uthemann, Anastasii Sinaitae, *Sermones duo in Constitutionem Hominis Secundum Imaginem Dei*, Corpus Christianorum, Series Graeca 12, Leuven University Press, 1985, σ. 117. 59-61 & 119. 34-36· πρβλ. *Περί Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 173. 6-7. [Ἐδῶ ὁ Διονύσιος ἐξηγεῖ τί ἀκριβῶς σημαίνει ἡ φθορά της φύσης].

57. Ἀναστάσιος Σιναΐτης, *Περί τῆς θεανδρικῆς ἐν Χριστῷ ἐνεργείας Διονυσίου*, σ. 125-134 & *Τοῦ ἀγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου χρήσεις σαφῶς δεικνύσαι ὅτι καί χωρίς τῆς ἀνθρωπότητος ὁ Χριστός διαφόρους ἐνεργείας ἔχει κατὰ τήν τοῦ λόγου θεότητα*, σ. 115-123, ἐπιμ. Karl-Heinz Uthemann, Anastasii Sinaitae, *Sermones duo in Constitutionem Hominis Secundum Imaginem Dei*.

ἡ «αἰτία καὶ ἀρχή» κάθε καλοῦ⁵⁸, τὸ «αὐτοφῶς» ἡ «αὐτοαγαθότητα», ἡ αὐτοζωή⁵⁹. Ἰδιαιτέρως χρησιμοποιεῖ το *Περὶ Θείων Ὀνομάτων*, ἐνῶ τίς περισσότερες ἀναφορές ἐντάσσει στὸ κορυφαῖο σύγγραμμα τῆς Δογματικῆς πού συνέγραψε, τὸ γνωστὸ *Ἐκδοσις Ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως*.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι καὶ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη πού ἀναφέρεται στὸ *Περὶ Οὐρανίας Ἱεραρχίας*, τονίζοντας τὴν ἐνότητα πού φέρει τὸ συγκεκριμένο ἔργο, ἐνώνοντας τὸν ἐπίγειο κόσμο μέ τὸν ἀγγελικόν⁶⁰.

58. Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Ἐκδοσις Ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως*, ἐπιμ. Bonifatius Kötter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos II*, Walter de Gruyter, Berlin 1973, σ. 35. 2-17· πρβλ. *Περὶ Θείων Ὀνομάτων*, σ. 111. 10- 112. 7.

59. Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Ἐκδοσις Ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως*, σ. 18. 17· πρβλ. *Περὶ Θείων Ὀνομάτων*, σ. 134. 14-15.

60. Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἰαμβοὶ εἰς διαφόρους ὑποθέσεις*, ἐπιμ. Paul Speck, Theodoros Studites, *Jamben auf verschiedene Gegenstände*, Walter de Gruyter & CO, Berlin 1968, σ. 222. 1797B:

«Εἰς τὸν ἅγιον Διόνυσιον

Πολὺς τα θεῖα χρηματίζων, τρισμακάαρ,
τούς ἀγγέλους σύ μυστικῶς διαγράφεις
καὶ συμπεραίνων πάσαν ἱεραρχίαν

Εἶναι δέ χαρακτηριστικὰ τὰ ὀνόματα πού χρησιμοποιεῖ ὁ ἐν λόγῳ πατήρ γιὰ τὸν Διόνυσιο, ἀποκαλώντας τον πάνσοφο⁶¹, θεοφάντορα⁶², θεῖο⁶³. Ἐνῶ καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς του γιὰ τὸ μυστήριον τοῦ μοναχικοῦ σχήματος, φέρει πάλι τὴν Ἀρεοπαγιτικὴ σφραγίδα: «Τὸ τῶν μοναχῶν σχῆμα, παρθενίας ἐστὶν ἐπάγγελμα, καὶ μυστήριον ἐστὶ μοναχικῆς τελειώσεως, κατὰ τὴν φωνὴν τοῦ θείου καὶ πανσόφου Διονυσίου»⁶⁴.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Μέγας Φώτιος (Πατριάρχης Κων/πόλεως) μνημονεύει κάποιον ἔργο πού δὲν ἔχει βρεθεῖ καὶ ἀποδίδεται στὸν Θεόδωρο πρεσβύτερο, τὸ ὁποῖο ὅπως λέει ἀποδεικνύει τὴ γνησιότητα τῶν ἔργων τοῦ ἁγίου καὶ μεγάλου Διονυσίου⁶⁵. Καὶ παρ' ὅτι ὁ ἴδιος δὲν δια-

τὸν κόσμον ἔνθεν δογμάτων πληροῖς πλάτει».

61. Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἐπιστολές*, ἐπιμ. Georgios Fatouros, Theodori Studitae, *Epistulae*, Walter de Gruyter & CO, Berlin 1991, σ. 645. 32-33.

62. Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἐπιστολές*, σ. 646. 52.

63. Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἐπιστολές*, σ. 721. 1.

64. Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἐπιστολές*, σ. 720. 12-14· πρβλ. *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, σ. 117- 120. 1-12.

65. Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, ἐπιμ. René Henry, Photius, *Bibliothèque*, tome I, "Les Belles Lettres", Paris 1959, σ. [1a]· πρβλ. Warren T. Treadgold, *The nature of the Bibliotheca of Photius*, Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies,

τυπώνει ξεκάθαρα τήν ἄποψή του στό ἐν λόγῳ κείμενο, ἄν σταθοῦμε στή φράση πού χρησιμοποιεῖ, περί τῆς διάλυσης τῶν τεσσάρων ἐνστάσεων σχετικά μέ τήν αὐθεντικότητα τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν στό ἔργο τοῦ Θεοδώρου καί βλέποντας ταυτόχρονα τήν ιδιότητα πού ἀποδίδει στόν Διονύσιο δηλαδή ἅγιος καί τήν ἐπωνυμία μεγάλος, αἰσθανόμαστε τήν εὐθυγράμμιση του μέ τήν ἄποψη τοῦ Θεοδώρου. Ἐπιπλέον, εἶναι πολύ σπουδαῖο τό γεγονός ὅτι στό ἐν λόγῳ ἐξάτομο ἔργο του, δηλαδή στή Βιβλιοθήκη, πού δείχνει ἔμπρακτα τή σπάνια εὐρυμάθειά του, τοποθετεῖ πρωταρχικά ἕνα βιβλίον πού ἀποδεικνύει τήν αὐθεντικότητα τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν⁶⁶. Ἡ ἄποψη τοῦ ἱεροῦ πατρός γιά τή γνησιότητα τῶν συγκεκριμένων ἔργων φαίνεται ξεκάθαρα, ὅταν ἀναφέρεται στή σχετικότητα τῶν θείων ὀνομάτων, πού χρησιμοποιοῦν οἱ ἄνθρωποι προκειμένου νά ὀνοματίσουν τόν ἄκτιστο Θεό, κάνοντας λόγο γιά τό τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ *Περί Θείων Ὀνομάτων*, πού συνέγραψε ὅπως λέει «ὁ γνήσιος... μαθητής» τοῦ ἀποστόλου Παύλου καί «σοφός Διονύσιος»⁶⁷. Ἀλλά καί στό ἔργο του *Ἀμφιλόχεια* σχο-

Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia, 1980, σ. 102.

66. Warren T. Treadgold, *The nature of the Bibliotheca of Photius*, σ. 102.

67. Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, ἐπιμ. René Henry, Photius,

λιάζοντας τό βιβλικό: «Θεόν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε», ἀναφερόμενος στήν ἀκαταληψία τοῦ Θεοῦ, δίνει χρονική προτεραιότητα στίς θέσεις τοῦ Ἀρεοπαγίτη, γιά τό ἐν λόγῳ θέμα, ἐναντι τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καί Ἰωάννου του Χρυσοστόμου. Τόν ὀνομάζει μάλιστα καί πάλι μαθητή τοῦ ἀποστόλου Παύλου, χρησιμοποιώντας διάφορα ἐπίθετα πού φανερώνουν τόν θαυμασμό καί τόν σεβασμό του γιά ἐκεῖνον. Πιό συγκεκριμένα ἐκεῖ κάνει λόγο γιά τό πρῶτο κεφάλαιο τοῦ *Περί Θείων Ὀνομάτων*, ὅπου ὁ Ἀρεοπαγίτης μιλά γιά τό σκοπὸ συγγραφῆς τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου, πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τήν ἀπόδειξη τῆς σχετικότητας τῶν ὀνομάτων πού ἀποδίδουν οἱ ἄνθρωποι στόν ἄκτιστο καί ἀκατάληπτο Θεό⁶⁸.

Bibliothèque, τμ. III, "Les Belles Lettres", Paris 1962, σ. 189b. 32-35· πρβλ. *Περί Θείων Ὀνομάτων*, σ. 226. 6-13 - 231. 1-8· πρβλ. Warren T. Treadgold, *The nature of the Bibliotheca of Photius*, σ. 102.

68. Φώτιος, *Ἀμφιλόχεια*, PG 101. 697-700: «Καί μήν καί ὁ τῶν τοῦ θείου ρημάτων Παύλου μύστης καί κατήκοος, ὁ ρήτωρ μέν τούς λόγους, φιλόσοφος δέ τά νοήματα, μᾶλλον δέ καί ὁ τοῦ νοῦ καί τῆς γλώσσης τήν ἄνωθεν ἀποστάζων χάριν, καί τῆς θείας ἡμῖν σοφίας ἀναβλύζων τήν ἄβυσσον, οὗτος οὖν ὁ μέγας Διονύσιος λαμπρῶς τε καί δριμέως μετέρχεται τό, μηδαμὴ τό Θεῖον, τί ποτέ ἐστίν, μηδέποτε ἀνθρωπίναις ὑποβάλλεσθαι καταλήψεσιν»· πρβλ. *Περί Θείων Ὀνομάτων*, σ. 107-121· πρβλ.

Ἀκολουθῶς, ὁ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος ἐπηρεάζεται ἄμεσα ἀπὸ τὰ Ἀρεοπαγιτικά. Γιά παράδειγμα, ἀναφερόμενος στὸν Τριαδικό Θεό τὸν ἀποκαλεῖ ἄφραστο, ἀόρατο, ἀναφή, ἀκίνητο... ἀφανή, χρησιμοποιώντας ὀνόματα πού παραπέμπουν ἄμεσα στὸ ἔργο τοῦ Διονυσίου⁶⁹. Σέ κάποιο ἄλλο σημεῖο μιλώντας γιὰ τὸ δεύτερο πρόσωπο τῆς Ἀγίας Τριάδας, τὸν μονογενή Υἱό τὸν ὀνομάζει ἀκατάληπτο, ἀναλλοίωτο, ἀπρόσιτο, θυμίζοντάς μας καὶ πάλι τὴν Ἀρεοπαγιτική γλώσσα⁷⁰. Αὐτούσια

Warren T. Treadgold, *The nature of the Bibliotheca of Photius* σ. 102.

69. Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, *Κατηχήσεις*, ἐπιμ. Basile Krivochéine, Syméon le Nouveau Théologien, *Catéchèses* 23-24, tome III, (SC 113), Les éditions du Cerf, Paris 1965, σ. 320. 181 & 184· πρβλ. *Περὶ Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 196. 11 & 208. 5· πρβλ. *Περὶ Οὐρανίου Ἱεραρχίας* σ. 14. 15.

70. Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, *Βίβλος τῶν Θεολογικῶν*, ἐπιμ. Jean Darrouzès, Syméon le Nouveau Théologien, *Traitées Théologiques et Ethiques*, tome I, (SC 122), Les éditions du Cerf, Paris 1966, σ. 156. 43-44· πρβλ. *Περὶ Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 194. 3 & 126. 1 & 196. 11. Χαρακτηριστικά εἶναι τὰ λόγια τοῦ Συμεὼν γιὰ τὸ ἀκατάληπτο τοῦ Θεοῦ καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς Βίβλου τῶν Θεολογικῶν: «Τὸ περὶ Θεοῦ λέγειν ἢ φθέγγεσθαι καὶ τὰ κατ' αὐτόν ἐρευνᾶν καὶ τὰ ἀνέκφορα ποιεῖν ἔκφορα καὶ τὰ πᾶσιν ἀκατάληπτα ὡς καταληπτά ὑπεμφαίνειν τολμηρᾶς ἂν εἶη καὶ αὐθάδους ψυχῆς ἔνδειγμα»(σ. 96). Μὲ

χρησιμοποιεῖ τὰ λόγια τοῦ Διονυσίου, ὅταν ταυτίζει τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ θέωση⁷¹.

Ὁ Νικήτας Στρηθάτος στὰ ἔργα του ἔχει ἀρκετές ἀναφορές στὸ *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας* καὶ ἀκόμη περισσότερες στὸ *Περὶ Οὐρανίας Ἱεραρχίας*. Αὐτὸ γίνεται πῶς φανερό στὸν *Περὶ Ἱεραρχίας* λόγο του, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται, στὴν Οὐράνια καὶ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱεραρχία⁷². Ὁ ἴδιος μάλιστα ἀναφέρει ὅτι «ἔχτισε» τοῦτο το λόγο ὅχι μὲ δικούς του συλλογισμούς καὶ σκέψεις, ἀλλὰ μὲ τὰ θεόφραστα λόγια τοῦ Ἀρεοπαγίτη⁷³. Τὰ ἐπίθετα πού τοῦ ἀποδίδει ἐκεῖ εἶναι χαρακτηριστικά τῆς εὐλάβειας πού εἶχε γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Διονυσίου,

αὐτὰ τὰ λόγια ὁ Συμεὼν δὲν θέλει νὰ ἀποτρέψει τὴν ἔρευνα τῶν θεολογικῶν, ἀλλὰ νὰ τονίσει τὴ μεγάλη προσοχὴ πού χρειάζεται τὸ ἐν λόγῳ ἐγχείρημα, ἀφοῦ μιλοῦμε γιὰ ἔννοιες πέρα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ κτιστό, γιὰ τὸν ἄκτιστο Θεό.

71. Ἅγιος Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, *Ἀλφαβητικά Κεφάλαια*, εἰς-κεῖμ.-μτφ., ἔκδοσις Ἱερᾶς Μονῆς Σταυρονικήτα, Ἄγιον Ὅρος, Αὐγούστος 2005, σ. 232. 133-134 & 268. 197-198· πρβλ. *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, σ. 66. 11-12.

72. Νικήτας Στρηθάτος, *Περὶ Ἱεραρχίας*, ἐπιμ. J. Darrouzès, *Opuscles et Lettres*, (SC 81), Les éditions du Cerf, Paris 1961, σ. 292-365.

73. Νικήτας Στρηθάτος, *Περὶ Ἱεραρχίας*, σ. 304. 26-29 -306. 1-9.

ἀναφέροντάς τον ὡς θεολόγο⁷⁴, μέγα Ἀρεοπαγίτη⁷⁵, θεοπτικώτατο, θεολογικώτατο⁷⁶, θεσπέσιο⁷⁷. Ἀλλά καί στή *Βίβλο* τῶν ὕμνων τοῦ ὁσίου πατρός ἡμῶν *Συμεῶν* πού συνέταξε ὁ ἴδιος τόν ὀνομάζει «ὁ ὑφίνους... ἀνὴρ»⁷⁸, ὁ μέγας⁷⁹, «ὁ πολὺς τὰ θεῖα Διονύσιος»⁸⁰, ὁ ἱεροφάντης⁸¹.

Ὁ Εὐθύμιος Ζιγαβηνός στό ἔργο του *Δογματική Πανοπλία* ἔχει ἀναφορές στά ἔργα τοῦ Ἀρεοπαγίτη. Παράδειγμα, ὅταν ἀντιγράφει ἓνα ἀπόσπασμα ἀπό τό *Περί Θεῶν Ὀνομάτων* σχετικά μέ τήν ἐνότητα καί τήν τρια-

74. Νικήτας Στρηθάτος, *Περί Ἱεραρχίας*, σ. 342. 23-24.

75. Νικήτας Στρηθάτος, *Περί Ψυχῆς*, ἐπιμ. J. Darrouzès, *Opuscles et Lettres*, (SC 81), Les éditions du Cerf, Paris 1961, σ. 134. 19.

76. Νικήτας Στρηθάτος, *Περί Ἱεραρχίας*, σ. 308. 3-4.

77. Νικήτας Στρηθάτος, *Περί Ἱεραρχίας*, σ. 306. 1.

78. Νικήτας Στρηθάτος, *Εἰς τήν βίβλον τῶν ὕμνων τοῦ ὁσίου πατρός ἡμῶν Συμεῶν*, ἐπιμ. Athanasios Kambylis Symeon Neos Theologos, *Hymnen*, Walter de Gruyter & CO., Berlin 1976, σ. 15. 67-68.

79. Νικήτας Στρηθάτος, *Εἰς τήν βίβλον τῶν ὕμνων τοῦ ὁσίου πατρός ἡμῶν Συμεῶν*, σ. 15. 65.

80. Νικήτας Στρηθάτος, *Εἰς τήν βίβλον τῶν ὕμνων τοῦ ὁσίου πατρός ἡμῶν Συμεῶν*, σ. 16. 81.

81. Νικήτας Στρηθάτος, *Εἰς τήν βίβλον τῶν ὕμνων τοῦ ὁσίου πατρός ἡμῶν Συμεῶν*, σ. 22. 233.

δικότητα τοῦ Θεοῦ⁸². Ἀναφερόμενος στό ἴδιο θέμα κάνει λόγο γιά τό περιεχόμενο τῶν *Θεολογικῶν Ὑποτυπώσεων* (καταφατική θεολογία), ἀντιγράφοντας τήν ἀρχή τοῦ γ' κεφαλαίου τοῦ *Περί Μυστικῆς Θεολογίας*⁸³.

Ἀκολουθῶς, ὁ αὐτοκράτορας τῆς Νίκαιας Θεόδωρος Β' ὁ Λάσκαρις ἀναπαράγει τήν ιδέα πού ξεκίνησε ἀπό τόν Ἀρεοπαγίτη στή σύνταξη τοῦ *Περί Θεῶν Ὀνομάτων* ἔργου του συμπεριλαμβάνοντας μεταξύ τῶν ἄλλων στό *Περί Χριστιανικῆς Θεολογίας* ἔργο του καί τόν *Περί Θεωνυμίας* λόγο, κάτω ὅμως ἀπό τελείως διαφορετική μορφή καί πολύ συντομότερη, σύμφωνα ἄλλωστε μέ τήν πάγια τακτική του⁸⁴. Καί εἶναι ἐπόμενο στόν συγχεκρμένο λόγο νά χρησιμοποιεῖ πολλές ἀποσπασματικές ἐκφράσεις ἀπό τό ἔργο τοῦ Διονυσίου, ὅπως ἐκείνη πού ὀνομάζει τή θεότητα «ἀπερίληπτον, ἀνεξερεύνητον» καί «ἀνεξιχνίαστον»⁸⁵. Στό *Περί Θεῶν Ὀνομάτων* α-

82. Εὐθύμιος Ζιγαβηνός, *Δογματική Πανοπλία*, PG 130, 45BC· βλ. *Περί Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 112, 10-14 - 113, 1-2.

83. Εὐθύμιος Ζιγαβηνός, *Δογματική Πανοπλία*, PG 130, 45D-48A· βλ. *Περί Μυστικῆς Θεολογίας*, σ. 146, 1-7.

84. Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, *Περί Χριστιανικῆς Θεολογίας, Λόγοι*, ἐπιμ. Χρῆστος Κρικιώνης, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 49, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 58 καί ὁ τέταρτος λόγος «Περί Θεωνυμίας», σ. 99-108.

85. Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, *Περί Χριστιανικῆς Θεολογίας*,

ναφέρεται ξεκάθαρα στὸν ἀπολογητικό του λόγο *Πρὸς Ἐπίσκοπον Κοτρώνης, Κατὰ Λατίνων Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*⁸⁶.

Χαρακτηριστική εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Γεώργιου Παχυμέρη, τὸν 13ο αἰώνα, πού σχολίασε ἐκτενῶς τὰ δύσκολα σημεία τῶν *Ἀρεοπαγιτικῶν*⁸⁷.

Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ὀνομάζει τὸν Διονύσιο ὡς τὸν «μετὰ τοὺς θεσπεσίους Ἀποστόλους» ἐξοχώτατο «ἐν θεολόγοις»⁸⁸. Ὁ ἴδιος ἀντλεῖ ἀπὸ τὰ ἔργα του μιά ἀτέλειωτη σειρά ἀποσπασμάτων. Καὶ πῶς νὰ μὴ συμβαίνει κάτι τέτοιο, ὅταν οἱ δύο ἱεροὶ ἄνδρες βρίσκονται ἐντὸς τοῦ κλίματος τῆς μυστικῆς θεολογίας; Παράδειγμα χαρακτηριστικό ἢ ἀναφορά τοῦ Παλαμᾶ στὸν θεῖο γνώφο, πού δέν εἶναι σκοτεινός, ὅπως σημειώνει,

Λόγοι, σ. 87. 3· πρβλ. *Περί Θείων Ὄνομάτων*, σ. 110. 8.

86. Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, *Περί Χριστιανικῆς Θεολογίας*, *Λόγοι*, σ. 167. 148-149.

87. Στυλιανὸς Λαμπάκης, *Γεώργιος Παχυμέρης, Πρωτέδικος καὶ Δικαιοφύλαξ*, Εἰσαγωγικὸ Δοκίμιο, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 2004, σ. 211. Γιά τὰ σχόλια τοῦ Παχυμέρη βλέπε PG 3, ὅπου ὑπάρχουν σχόλια γιὰ τὰ ἔργα τοῦ Ἀρεοπαγίτη καὶ PG 4, 433-526 γιὰ τίς *Ἐπιστολές* του.

88. Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Κεφάλαια φυσικά, θεολογικά, ἠθικά καὶ πρακτικά*, ἐπιμ. Παν. Χρήστου, Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Συγγράμματα*, τ. 5, ἐκδόσεις Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 83. 23-24.

ἀλλά πῶς φωτεινός καὶ ἀπὸ τό φῶς, γεγονός πού παραπέμπει ἄμεσα στοῦ *Περί Μυστικῆς Θεολογίας* ἔργο τοῦ Ἀρεοπαγίτη καθὼς καὶ στήν 5η *Ἐπιστολή* του⁸⁹. Ἀλλά καὶ στὸν ὀρισμὸ γιὰ τὴ θέωση ὁ Παλαμᾶς υἱοθετεῖ τὸν ὀρισμὸ τοῦ Διονυσίου, σημειώνοντας ὅτι θέωση εἶναι ἡ κατὰ τό δυνατόν περισσότερο ἀφομοίωση καὶ ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου μέ τὸν Θεό⁹⁰.

Ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, ἀποκαλώντας τὸν Διονύσιο θεῖο⁹¹ καὶ μακάριο⁹², χρησιμοποιοῦ στὰ ἔργα του διάφο-

89. Γρηγόριος Παλαμᾶς, *ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων*, ἐπιμ. Παν. Χρήστου, Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Συγγράμματα*, τ. 1, ἐκδόσεις Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 429. 17 & 588. 5 & 589. 8· πρβλ. *Περί Μυστικῆς Θεολογίας*, σ. 142. 1-2 & 145. 1, 13 & *Ἐπιστολή ε'*, σ. 162. 2-5.

90. Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Περί θεοποιῦ μεθέξεως*, ἐπιμ. Παν. Χρήστου, Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Συγγράμματα*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 142. 17-18 & *ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων*, σ. 607. 2-4 & 607. 10 & 387. 22-25· πρβλ. *Περί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας* σ. 66. 12-13 & 68. 16-17· πρβλ. Δημ. Τσελεγγίδης, *Χάρη καὶ Ἐλευθερία κατὰ τὴν Πατερικὴ Παράδοση τοῦ ΙΔ' αἰῶνα*, *Συμβολὴ στὴ σωτηριολογία τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας*, ἐκδόσεις Π. Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 162.

91. Νικόλαος Καβάσιλας, *Εἰς τὴν Θεϊαν Λειτουργίαν*, ἐπιμ. Séverien Salaville, Nicolas Cabasilas, *Explication de la Divine Liturgie*, (SC 4), Les éditions du Cerf, Paris 1967, XXX, 7. 7-8 & Νικόλαος Καβάσιλας, *Περί τῆς ἐν Χριστῷ*

ρα χωρία τῶν *Ἀρεοπαγιτικῶν*, ὅπως ὅταν ἀναφέρεται στή Θεία Εὐχαριστία ὡς μυστήριον τῶν μυστηρίων⁹³.

Ἀκολουθῶς, ὁ Ἰωσήφ Καλόθετος ἀντιγράφει ὁλόκληρα χωρία ἀπό τό ἔργο τοῦ θείου⁹⁴ καί θεόληπτου⁹⁵, ὅπως ἀποκαλεῖ, Διονυσίου, ἰδιαίτερος δέ ἀπό τό *Περί Θείων Ὀνομάτων*. Παραδείγματος χάρη, ὅταν κάνει λόγο γιά τήν ἐνότητα τῆς Ἀγίας Τριάδας⁹⁶, γεγονός πού δέν ἀλλοιώνει καθόλου, ὅπως τονίζει, τή διάκριση τῶν

ζωῆς, ἐπιμ. Marie-Hélène Gongourdeau, Nicolas Cabasilas, *La vie en Christ*, Livres I-IV, (SC 355), Les éditions du Cerf, Paris 1989, IV, 22. 1.

92. Νικόλαος Καβάσιλας, *Εἰς τήν Θείαν Λειτουργίαν*, XVII, 7. 6 & XXIX, 11. 4.

93. Νικόλαος Καβάσιλας, *Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, IV, 22. 1-3· πρβλ. *Περί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, σ. 79. 12-14. (Νεοελληνική μετάφραση τοῦ ἔργου *Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, (Λόγοι Ἑπτά), Εἰς.-Κείμ.-Μτφ.-Σχόλια-Εὐρετήρια, Ἱερὸν Ἦσυχαστήριον Εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Σουρωτὴ Θεσσαλονίκης 2004).

94. Ἰωσήφ Καλόθετος, *Συγγράμματα*, ἐπιμ. Δημήτριος Τσάμης, *Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς*, Κέντρον Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 131. 615.

95. Ἰωσήφ Καλόθετος, *Συγγράμματα*, σ. 128. 517-518.

96. Ἰωσήφ Καλόθετος, *Συγγράμματα*, σ. 129. 540-543· πρβλ. *Περί Θείων Ὀνομάτων*, σ. 123. 13-15.

ὑποστάσεών της (Πατὴρ, Υἱὸς καί Πνεῦμα Ἅγιο)⁹⁷. Σέ ἄλλη συνάφεια τονίζει ὅτι, μιλώντας γιά τόν Θεό δέν ἀναφερόμαστε στήν οὐσία του, ἀλλά στήν ἀγαθοποιό πρόνοιά του, ὅπως αὐτή φανερώνεται στήν κτίση⁹⁸.

Ὁ Φιλόθεος Κόκκινος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, κινούμενος πάντα στίς γραμμές τοῦ Ἠσυχασμοῦ, καταφεύγει ἀρκετές φορές στά *Ἀρεοπαγιτικά*, ὅπως ὅταν χρησιμοποιεῖ τό ρηθέν τοῦ μεγάλου, ὅπως ἀποκαλεῖ, Διονυσίου, λέγοντας ὅτι ἀπό τά σύμβολα πρέπει νά περάσουμε στήν ὄντως ἀλλοίωση τοῦ Θεοῦ⁹⁹.

97. Ἰωσήφ Καλόθετος, *Συγγράμματα*, σ. 129. 543-551· πρβλ. *Περί Θείων Ὀνομάτων*, σ. 125. 13-21.

98. Ἰωσήφ Καλόθετος, *Συγγράμματα*, σ. 339. 1034-1038: «Οὐ γάρ ἔκφρασαι τήν αὐτοῦπερουσίον, ἀγαθότητα καί οὐσίαν καί ζωήν καί σοφίαν τῆς αὐτοῦπερουσίου θεότητος ἐπαγγέλλεται, τῆς ὑπέρ πᾶσαν ἀγαθότητα καί θεότητα καί οὐσίαν καί ζωήν καί σοφίαν ἐν ἀποκρύφους, ὡς τά λόγια φησίν, ἐνδρυμένης, ἀλλά τήν ἐμπεφασμένην ἀγαθοποιὸν πρόνοιαν»· πρβλ. *Περί Θείων Ὀνομάτων*, σ. 181. 8-12.

99. Φιλόθεος Κόκκινος, *Λόγοι καί Ὀμιλίες*, ἐπιμ. Β. Ψευτογκᾶς, *Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς*, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 75. 154-157: «Ἀλλά χρεὶς κατὰ τόν μέγαν εἰπεῖν Διονύσιον, καί αὐτὰ περιελθόντας τά σύμβολα μετὰ τήν αὐτῶν φημι χρῆσιν, αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ καθορᾶν τά θεῖα καί τῆς ἱερᾶς ἐκείνων λαμπρότητος μετέχειν ἀξίως»· πρβλ. Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, *Ἐπιστολή θ'*, σ. 193. 10-12 &

Σέ κάποιο ἄλλο σημεῖο χρησιμοποιώντας καί πάλι τό κείμενο τοῦ σοφοῦ Διονυσίου¹⁰⁰, ὁμολογεῖ ὅτι μία εἶναι ἡ αἰτία τοῦ ἀγαθοῦ, ὁ Θεός¹⁰¹, τονίζοντας στήν ἴδια ἐνότητα τή διάκριση, πού κάνει ὁ Ἀρεοπαγίτης (ἀλλά καί σύνολη ἡ Ὁρθόδοξη Παράδοση), μεταξύ τῆς ἀμέθεκτης θείας οὐσίας καί τῶν μεθεκτῶν θείων ἐνεργειῶν¹⁰².

Ὁ ἡσυχαστής ἐπίσκοπος Θεοφάνης Νικαίας ἔχει πολλές ἀναφορές στό *Ἀρεοπαγιτικά*. Στόν *Περί Θαβωρείου φωτός* λόγο του παραθέτει ἓνα μεγάλο τμήμα τοῦ πέμπτου κεφαλαίου ἀπό τό *Περί μυστικῆς θεολογίας* ἔργο τοῦ Διονυσίου, ὅπου γίνεται λόγος γιά τήν ἀποφατική ὁδό προσέγγισης τοῦ Θεοῦ¹⁰³. Στόν ἴδιο λόγο

194. 1: «Διό καί ἀπιστοῦμεν οἱ πολλοί τοῖς περί τῶν θείων μυστηρίων λόγοις· θεώμεθα γάρ μόνον αὐτά διά τῶν προσπεφυκότων αὐτοῖς αἰσθητῶν συμβόλων. Δεῖ δέ καί ἀποδύντας αὐτά ἐφ' ἑαυτῶν γυμνά καί καθαρά γενόμενα ἰδεῖν».

100. Φιλόθεος Κόκκινος, *Δογματικά Ἔργα*, ἐπιμ. Δημήτρης Καϊμάκης, *Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοί Συγγραφεῖς*, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 410.

101. Φιλόθεος Κόκκινος, *Δογματικά Ἔργα*, σ. 81. 682-686· πρβλ. *Περί Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 181. 16-19.

102. Φιλόθεος Κόκκινος, *Δογματικά Ἔργα*, σ. 82. 707-713· πρβλ. *Περί Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 222. 13-18 & 223. 1.

103. Θεοφάνης Νικαίας, *Λόγοι περί Θαβωρείου φωτός*, ἔκδ.

ἀναφέρει τό ἔβδομο κεφάλαιο τοῦ *Περί Θεῶν Ὀνομάτων*, μιλώντας γιά τή γνώση τοῦ Θεοῦ πού ἐπιτυγχάνεται διά τῆς ἀγνωσίας. Περιγράφει τόν ἄνθρωπο πού ζεῖ τίς ἄκτιστες ἐνέργειες, δηλαδή τίς ὑπέρλαμπρες ἀκτῖνες τῆς Θεότητος, μέ ἀποτέλεσμα νά γίνεται πῶς φωτεινός ἀπό τό φῶς, ζώντας στό ἀνεξερεύνητο βάθος τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ¹⁰⁴.

Ἀλλά καί οἱ πολέμιοι τοῦ Ἡσυχασμοῦ τῆς Ἀνατολῆς ἀντλοῦν ἀπό τά *Ἀρεοπαγιτικά* τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού θέλουν, προκειμένου νά στηρίξουν τά ἐπιχειρήματά τους. Ὁ Βαρλαάμ ὁ Καλαβρός σύμφωνα μέ τόν Γρηγόριο Παλαμά δέν φοβᾶται ἀκόμη καί νά «διορθώσει», δηλαδή νά παρέμβει ἐμφανῶς στό ἴδιο τό κείμενο. Χρησιμοποιώντας σέ κάποια συνάφεια τό χωρίο τοῦ Διονυσίου πού ἀναφέρεται στήν κατά χάρη θέωση τοῦ ἀνθρώπου σημειώνει χαρακτηριστικά: «εἰ θεότητα καί ἀγαθότητα νοήσεις τό χρῆμα τοῦ θεοποιῦ δώρου καί τό ἀμίμητον μίμημα τοῦ ὑπερθέου καί ὑπεραγάθου, καθ' ὃ θεούμεθα

Γ. Θ. Ζαχαρόπουλος, *Θεοφάνης Νικαίας* (± 1380/1), Βυζαντινά Κείμενα καί Μελέται ἀρ. 35, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 174-75· πρβλ. *Περί Μυστικῆς Θεολογίας*, σ. 149.5-9 καί 150.1-2.

104. Θεοφάνης Νικαίας, *Λόγοι περί Θαβωρείου φωτός*, ἔκδ. Γ. Θ. Ζαχαρόπουλος, σ. 178· πρβλ. *Περί Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 198.12-15.

καί ἀγαθυνόμεθα». Δηλαδή, «ἀφαιρεῖ τό σύνδεσμο καί», (μεταξύ τοῦ δώρου καί τοῦ μιμήματος), «βάζοντας στή θέση του τήν ἀντωνυμία αὐτό». Τότε ὅμως «τό θεοποιό δώρο» (ἢ κατὰ χάρη θέωση) ταυτίζεται μέ «τό ἀμίμητο μίμημα» (τόν ἴδιο τόν Θεό). Ὁ Βαρλαάμ δηλαδή ταυτίζει τίς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειες (κατὰ χάρη θέωση) μέ τή θεία οὐσία, γεγονός ἄτοπο γιά σύνολη τήν Ὁρθόδοξη Θεολογία καί συνεπῶς καί γιά τή γραφίδα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ¹⁰⁵. Γιά τό ἴδιο θέμα ὁ Βαρλαάμ κατηγορεῖ, σέ κάποιον ἄλλο σημείω, τόν Παλαμᾶ ὅτι διαβάζει λανθασμένα τόν Διονύσιο, κοροϊδεύοντας ὅχι μόνο τούς γύρω του, ἀλλά καί τούς ἀγίους, πού ἔχουν ἐκδημήσει¹⁰⁶.

105. βλ. Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, *Ἐπιστολή β'*, σ. 158. 4-6: «Εἰ θεότητα καί ἀγαθότητα νοήσαις αὐτό το χρῆμα τοῦ ἀγαθοποιοῦ καί θεοποιοῦ δώρου καί τό ἀμίμητον μίμημα τοῦ υπερθέου καί υπεραγάθου, καθ' ὃ θεούμεθα καί ἀγαθυνόμεθα». βλ. Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Υπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζόντων*, ἐπιμ. Π. Χρήστου, τ. 1, σ. 637. 20-31 – 638.1-8· πρβλ. Δημήτριος Τσελεγγίδης, *Χάρη καί Ἐλευθερία κατὰ τήν Πατερική Παράδοσιν*, σ. 166-167· πρβλ. Γεώργιος Μαντζαρίδης, *Παλαμικά*, ἐκδόσεις Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 111.

106. Barlaam Calabro, *Epistole a Palamas*, ἐπιμ. Antonis Fyrgios, Catholic Book Agency- Officium Libri Catholici, Roma 1975, σ. 96. 136-143: «καί οὐ τούς περιόντας μόνον, ἀλλά καί τούς πρὸς οὐρανόν ἐκ παλαιοῦ μεταχωρήσαντας καί

Ὁ ἕτερος πολέμιος τοῦ Ἡσυχασμοῦ ὁ Νικηφόρος Γρηγοῤῥας, προκειμένου νά στηρίξει τή διδασκαλία του, δηλαδή τήν ἄρνησή του, προκειμένου νά δεχθεῖ τή διαφορά οὐσίας καί ἐνέργειας στόν Θεό, ἀπομονώνει κάποια χωρία ἀπό τόν Διονύσιο¹⁰⁷. Ἡ κίνησή του αὐτή μᾶς θυμίζει τό γνωστό Ἀγιογραφικό χωρίο: «Εἶπεν ἄφρων ἐν καρδίᾳ αὐτοῦ· οὐκ ἔστι Θεός...»¹⁰⁸, τό ὁποῖο ἂν χωριστεῖ

ζῶντας τῷ Θεῷ, οὗς ὁ μέγας ἀγάλλει Διονύσιος, ὡς καί τάς νοεράς ἐπὶ τῆς γῆς ἐτ' ὄντας ὑπεραναβεβηκότας ἐνέργειας, μετ' ἐμοῦ σύ καί τάττεις καί σκώπτεις τοῦ κατὰ σέ πλημμελοῦς καί ἄφρωνος καί τόν ἀληθῆ λόγον οὐκ ὀρθοτομοῦντος· διδάσκει γάρ μέ, φῆς, ὁ μέγας Διονύσιος περί ὑμῶν τῶν θεωρητικῶν τά καί τά. τίνας κατηνορεύῃ (sic), ὦ ἄνθρωπε; φαίης ἂν ἐμοῦ; ἀλλ' οὐ περί ἐμοῦ Διονυσίῳ τῷ μεγάλῳ λόγος, ἀλλά περί τῶν καθ' ἐαυτὸν ἀρίστων».

107. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε: 1) Νικηφόρος Γρηγοῤῥας, *Λόγος ἀντιρρητικός δεύτερος κατὰ τῶν καινοφρονούντων*, ἐπιμ. Hans-Veit Beyer, Nikephoros Gregoras, *Antirrhetika I*, Σειρά: Wiener Byzantinistische Studien, τμ. XII, Wien 1976, σ. 227. 1-4· πρβλ. *Περί Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 129. 4-7. 2) Στόν ἴδιο τόμο: Νικηφόρος Γρηγοῤῥας, *Λόγος ἀντιρρητικός τρίτος κατὰ τῶν καινοφρονούντων*, σ. 411. 31-34 & 413. 1-8· πρβλ. Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, *Ἐπιστολή β'*, σ. 158. 1-11. 3) Νικηφόρος Γρηγοῤῥας, *Λόγος ἀντιρρητικός τρίτος κατὰ τῶν καινοφρονούντων*, σ. 385. 15-17 & 387. 14-16· πρβλ. *Περί Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 181. 16-18.

108. *Ψαλμ.* 13. 1 & 52. 2.

σέ δύο προτάσεις ή δεύτερη από αὐτές δηλώνει τήν ἀνυπαρξία τοῦ Θεοῦ, γεγονός ἄτοπο γιά τήν Ἁγία Γραφή.

Παρόμοια μέ τούς δύο προηγούμενους καί ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος, ὡς πολέμιος τοῦ Ἑσυχασμοῦ, δέν συμφωνεῖ μέ τή διάκριση οὐσίας καί ἐνεργειῶν στόν Θεό, γι' αὐτό ἀναρωτιέται, ἀπομονώνοντας καί αὐτός μέ τή σειρά του λόγια τοῦ Διονυσίου¹⁰⁹, πῶς «ή οὐσιοποιός καί συνεκτική καί περιεκτική... θεότης» ἢ «ἀναφής καί ἀπρόσιτος» μπορεῖ νά συντίθεται ἀπό δύο πράγματα τόσο διαφορετικά, ἀπό τό ὁρατό (θεῖες ἐνέργειες) καί τό ἀόρατο (θεία οὐσία), ἀφοῦ σ' ἐκείνη τήν περίπτωσι, σύμφωνα μέ τήν ἀποψή του, δέν θά διέφερε σέ τίποτα ὁ Δημιουργός ἀπό τά δημιουργήματα¹¹⁰;

109. Πρόκειται γιά ἐπιλεκτική χρήση χωρίων τοῦ Διονυσίου, ἀφοῦ ἐκεῖνος διακηρύσσει τή διάκριση οὐσίας καί ἐνεργειῶν στόν Θεό [βλ. μεταξύ τῶν ἄλλων: *Περί Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 210. 7-11 & 144. 1-5].

110. Γρηγόριος Ἀκίνδυνος, *Ἐπιστολαί*, ἐπιμ. Angela Constantinides Hero, *Letters of Gregory Akindynos*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, τμ. 21, Dumbarton Oaks, Washington D.C., 1983, σ. 166. 77-83 & 168. 84-86· πρβλ. *Περί Οὐρανιας Ἱεραρχίας*, σ. 50. 11-12 & *Περί Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 196. 11. Γιά τό ἴδιο θέμα βλ. Γρηγόριος Ἀκίνδυνος, *Ἄλλος ἀντιρρητικός κατά τῆς αὐτῆς δυσσεβεστάτης πλάνης*, ἐπιμ. Juan Nadal Canellas, *Gregorii Acindyni, Refutations*

Στόν *Συνοδικό Τόμο* πού συνετάχθη μέ σκοπό τήν καταδίκη τῶν ἀντι-ησυχαστικῶν θέσεων καί τή διακήρυξη τῆς διάκρισης οὐσίας καί ἐνεργειῶν στόν Θεό, τά συγγράμματα τοῦ θεηγόρου καί μεγάλου Διονυσίου, ὅπως τόν ὀνομάζουν, μνημονεύονται πάλιν καί πολλάκις¹¹¹.

Ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης ἀποκαλεῖ τόν Διονύσιον ἱερό¹¹² καί τῶν ἀποστόλων διάδοχο¹¹³. Ἐκεῖνος, συνεχίζει, δέν διδάσκει τίποτε ἄλλο, ἀπό τά λόγια τῆς Ἁγίας Γραφῆς¹¹⁴, μιλώντας γιά τήν ἀκαταληψία τοῦ Θεοῦ¹¹⁵.

Duae, Corpus Christianorum, Series Graeca, τ. 31, Leuven University Press, 1995, σ. 308. 83-93· πρβλ. *Περί Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 139. 13-16. Ἐπίσης στόν ἴδιο τόμο: Γρηγόριος Ἀκίνδυνος, *Ἄλλος ἀντιρρητικός κατά τῆς αὐτῆς δυσσεβεστάτης πλάνης* βλ. σ. 301. 25-33· πρβλ. *Περί Μυστικῆς Θεολογίας*, σ. 145. 1-3.

111. Βλ. τά ἀκόλουθα σημεῖα τοῦ *Συνοδικοῦ Τόμου*: PG 151. 683CD, 686CD, 687B, 687D, 700C, 707D, 725B, 732D, 743BC, 744A, 745A, 746D-747A, 748C, 755D.

112. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Ἔργα Θεολογικά*, ἐπιμ. David Balfour, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 34, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 213. 511.

113. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Ἔργα Θεολογικά*, σ. 213. 514-515.

114. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Ἔργα Θεολογικά*, σ. 213. 514-516 & 209. 365-368· Πρβλ. *Περί Θεῶν Ὀνομάτων*, σ. 107. 1-

Χαρακτηριστικά είναι και τα λόγια του Γενναδίου Σχολαρίου, όταν αναφέρει ότι ακολουθεί τον κύκλο «τῶν σοφοτάτων διδασκάλων», δηλαδή τον Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, Μέγα Βασίλειο, Γρηγόριο Θεολόγο, Ἰωάννη Χρυσόστομο, Κύριλλο, Θεοδώρητο, Μάξιμο Ὁμολογητή, Ἰουστίνο τον φιλόσοφο και μάρτυρα καθώς και τον ιερώτατο Ἀθανάσιο¹¹⁶. Σέ κάποια ἄλλη συνάφεια ἀναφερόμενος στον Μάξιμο τον Ὁμολογητή τον ἀποκαλεῖ πιστό μαθητή του Διονυσίου, λέγοντας χαρακτηριστικά: «...τῆς τοῦ Διονυσίου θεολογίας ὡς ἀκριβεστάτου κανόνος ἐχόμενος»¹¹⁷.

3 & 108. 1-9.

115. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Ἔργα Θεολογικά* σ. 213. 516· Πρβλ. *Περί Θεῶν Ὀνομάτων* σ. 194. 3.

116. Γεννάδιος Σχολάριος, *Ἀπαντα τά Εὕρισκόμενα*, ἐπιμ. Mgr. Louis Petit, X. A. Siderides, Martin Jugie, τ. 1, σ. 440. 17, Gennade Scholarios, *ŒUVRES COMPLÈTES*, Maison de la Bonne Presse, Paris 1928.

117. Γεννάδιος Σχολάριος, *Ἀπαντα τά Εὕρισκόμενα*, ἐπιμ. Mgr. Louis Petit, X. A. Siderides, Martin Jugie, τμ. 3, σ. 102. 3-5, Gennade Scholarios, *ŒUVRES COMPLÈTES*, Maison de la Bonne Presse, Paris 1930: «καί τῆς τοῦ Διονυσίου θεολογίας ὡς ἀκριβεστάτου κανόνος ἐχόμενος, παρὰ ταύτην τάς τε ἰδίας δόξας καί τάς τῶν ἄλλων κρίνει καλῶς» (ἐννοεῖ τον Μάξιμο τον Ὁμολογητή).

Ὁ Ματθαῖος Καμαριώτης¹¹⁸, μαθητής του Γενναδίου και ἐπιφανής λόγιος τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀλωσης –γιά νά κλείσουμε τήν ἀναφορά μας στή βυζαντινή περίοδο– (ἔχει σέ περίοπτη θέση τον Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη). Στόν ἐπίλογο τῶν λόγων του κατά του Πλήθωνος συγκαταλέγει τον Διονύσιο στους «ιερούς διδασκάλους τῆς ἀληθείας», μέ τους ὁποίους δέν εἶναι ἱκανός νά συγκριθεῖ ὁ Πλήθων¹¹⁹. Πιό μπροστά βέβαια εἶχε χρησιμοποίησει κατά κόρον τά ἔργα του Διονυσίου, γιά νά ἀναιρέσει τίς ἀπόψεις του φιλοσόφου του Μυστρᾶ¹²⁰. Καί σέ δύο ἄλλα ἔργα του Καμαριώτη μπορούμε νά ἐντοπίσουμε σημαντικές ἀναφορές στά ἔργα του Ἀρεοπαγίτη: στον «Ἀντιρρητικό» κατά του Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου, ὅπου ὁ συγγραφέας καταδεικνύει μέ θεολογικά ἐπιχειρήματα ὅτι ὁ ἐωσφόρος δημιουργήθηκε φύσει

118. Γιά τον Ματθαῖο Καμαριώτη βλ. τή διδακτορική διατριβή, Δ. Κ. Χατζημιχαήλ, *Ματθαῖος Καμαριώτης: Συμβολή στή μελέτη του βίου του ἔργου καί τῆς ἐποχῆς του*, Θεσσαλονίκη 2002 (τελεῖ ὑπό ἔκδοση ἀπό τίς ἐκδόσεις Ἀντ. Σταμούλη).

119. Ch. Astruc, «La fin inédite du Contra Plethonem de Matthieu Camariotes», *Scriptorium* 9 (1955) 246-262 [ἔδω, σ. 257 (VI 1 κ.ε.)].

120. H. S. Reimar, *Matthaei Camariotae Orationes II. in Plethonem, de Fato*, Lugduni Batavorum 1721. Βλ. ἐπίσης, Δ. Κ. Χατζημιχαήλ, *Ματθαῖος Καμαριώτης*, σ. 214 κ.ε.

ἀγαθός καί ἐδέχθη τήν θεία ἔλλαμψη πρίν τήν πτώση του¹²¹, καί στήν «Ἀνάπτυξιν τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως», ὅπου ἀναλύει κύρια σημεία τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος¹²².

Ἐπίσης, δέν θά πρέπει νά ξεχάσουμε καί τή *Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν* ἕνα ἔργο-σταθμό γιά τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία πού ἐξεδόθη τό 1782¹²³. Ἀπαρτίζεται ἀπό *Ἑσυχαστικά* καί ἄλλα κείμενα πού ἀναφέρονται στή Νοερά προσευχή¹²⁴ καί τά ὁποῖα συγκεντρώθηκαν ἀπό τόν ἐπίσκοπο Κορίνθου Μακάριο Νοταρά (1731-1805) καί τόν Νικόδημο Ἀγιορείτη (1749-1809). Αὐτά εἶναι γεμάτα ἀπό ἀναφορές στό *Ἀρεοπαγιτικά*. Παραδείγματος χάρι, οἱ Φιλοκαλικοί Κάλλιστος καί Ἰγνάτιος Ξανθόπουλοι, ὅταν ἀναφέρονται στήν «...πνευματική... ἡδονή» τῆς θέωσης, πού εἶναι, ὅπως τονίζουν, πάνω καί πέρα ἀπό κάθε νοῦ καί γνώση,

121. Βλ. τήν ἔκδοση σέ παράρτημα στό: Δ. Κ. Χατζημιχαήλ, *Ματθαῖος Καμαριώτης*, σ. 354-389.

122. Δ. Χατζημιχαήλ, «Ματθαίου Καμαριώτη, Ἀνάπτυξις τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως», *Κληρονομία*, τ. 36, τχ. Α'-Β' (2004), σ. 283-320 (στό ὑπόμνημα πηγῶν ὑπάρχουν οἱ σχετικές ἀναφορές).

123. *Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν*, Πρόλογος, τ. 1, ἐκδόσεις Ἀστήρ, Ἀθήναι 1957, σ. ι'.

124. *Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν*, τ. 1, σ. θ'.

χρησιμοποιοῦν αὐτούσια τά λόγια τοῦ Διονυσίου¹²⁵. Οἱ ἴδιοι συγγραφεῖς ἀναφέρονται πάλι στόν Ἀρεοπαγίτη, ὅταν μιλοῦν γιά τήν ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Θεό καί εἰδικότερα τήν κατάλυση τοῦ ἀνθρώπινου πολυμερισμοῦ μέ σκοπό τήν ἔνωση μέ τό «ἐν καί ταυτόν καί ἀναρχον καί ἀτελεύτητον», (δηλαδή τόν Θεό)¹²⁶. Ἐνῶ καί ὁ ὅσιος Πέτρος ὁ Δαμασκηνός, δανειζόμενος χωρία τοῦ Διονυσίου, ἀναφέρεται στό γεγονός τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ καί ὅχι στόν τρόπο τῆς ὑπαρξῆς του, ἀφοῦ αὐτό

125. *Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν*, τ. 4, ἐκδόσεις Ἀστήρ, Ἀθήναι 1961, σ. 271-272: «Καί λέγει ὁ Μέγας Διονύσιος· κατὰ τοῦτον ἡμεῖς γενέσθαι τόν ὑπέρφωτον εὐχόμεθα γνόφον, καί δι' ἀβλεψίας καί ἀγνωσίας ἰδεῖν καί γνῶναι τόν ὑπέρ θεάν καί γνῶσιν, αὐτό τό μή ἰδεῖν, μηδέ γνῶναι· τοῦτο γάρ ἐστί τό ὄντως ἰδεῖν καί γνῶναι· καί τόν ὑπερούσιον ὑπερουσίως ὑμνῆσαι, διά τῆς πάντων τῶν ὄντων ἀφαιρέσεως. Ἐπὶ ὁ θεῖος γνόφος ἐστί, τό ἀπρόσιτον φῶς· ἐν ᾧ κατοικεῖν ὁ Θεός λέγεται· καί ἀοράτω γέ ὄντι, διά τήν ὑπερέχουσαν φανότητά· καί ἀπροσίτω τῷ αὐτῷ, δι' ὑπερβολήν ὑπερουσίου φωτοχυσίας. Ἐν τούτῳ γίνεται πᾶς ὁ Θεός γνῶναι καί ἰδεῖν ἀξιούμενος, αὐτῷ τῷ μὴ ὄραν, μηδέ γινώσκειν, ἀληθῶς, ἐν τῷ ὑπέρ ὄρασιν καί γνῶσιν γιγνόμενος, τοῦτο αὐτό γινώσκων, ὅτι μετὰ πάντα ἐστί τά αἰσθητά καί τά νοητά· πρβλ. *Περί Μυστικῆς Θεολογίας*, σ. 145. 1-5 & *Ἐπιστολή ε'*, σ. 162. 3-8.

126. *Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν*, τ. 4, σ. 266· πρβλ. *Περί Θείων Ὄνομάτων*, σ. 153. 15-16.

εἶναι ἀδύνατο γιὰ τόν κτιστό ἄνθρωπο¹²⁷.

Θά πρέπει νά σημειώσουμε ἀκόμη τήν τεράστια ἐπίδραση τῶν *Ἀρεοπαγιτικῶν* στόν κόσμο τῶν Σλάβων¹²⁸. Ἡ μετάφρασή τους ὑπῆρξε δουλειά τοῦ σέρβου ἡσυχαστῆ μοναχοῦ Ἡσαΐα, τήν ὁποία ὁλοκλήρωσε τό 1371. Σημειώνουμε ὅτι ὁ Ἡσαΐας ὑπῆρξε γόνος πλούσιας οἰκογένειας τῆς Σερβίας πού ἐγκατέλειψε ὅμως τήν πατρική περιουσία ἐνδυθείς τό μοναχικό σχῆμα στή σερβική μονή τοῦ Χιλανδαρίου, στό Ἀγιώνυμο Ὅρος τοῦ Ἄθωνα¹²⁹. Ὁ Ἡσαΐας ἀναφέρει ὅτι ἀσχολήθηκε καί πρίν ἀπό τά *Ἀρεοπαγικά* μέ τή μετάφραση ὑπονοώντας ἴσως τήν ἐνασχόλησή του μέ «τούς ἡσυχαστές συγγραφείς». Ἡ μετάφραση ἄλλωστε, τῶν *Ἡσυχαστικῶν* κειμένων στάθηκε ἡ ἀσφαλῆς ὁδός γιὰ τίς δυσκολίες πού παρουσίαζε ἡ ἀντίστοιχη ἐργασία τῶν *Ἀρεοπαγιτικῶν*. Συνεπῶς, τά ἔργα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, τοῦ πρύτανι τοῦ

127. *Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν*, τ. 3, ἐκδόσεις Ἀστήρ, Ἀθήναι 1960, σ. 59.

128. Ἀντώνιος-Αἰμίλιος Ν. Ταχιάος, *Κύριλλος καί Μεθόδιος*, ἐκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2004 (Ἀνατύπωση), σ. 210-211.

129. Βέλιχο Ραντούνοβιτς, *Τά ἔργα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στή Σερβική Γραμματεία τοῦ 14ου αἰῶνα*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Θεολογίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1998, σ. 163, 169.

Ἡσυχασμοῦ ἀποτέλεσαν κίνητρο γιὰ τή μετάφραση τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου¹³⁰. Ὑπάρχει ὅμως καί ἡ ἄποψη ὅτι ἡ μετάφραση τῶν *Ἀρεοπαγιτικῶν* στάθηκε ἡ βάση γιὰ τή μετάφραση στή σλαβική τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου Σιναΐτη, Φιλόθεου Κόκκινου, Γρηγορίου Παλαμᾶ, Νικόλαου Καβάσιλα ἀλλά καί τῶν ἀντι-ησυχαστῶν¹³¹. Ὅτιδήποτε ὅμως ἀπό τά δύο καί ἂν συμβαίνει φανερόνεται ὁ ἄρρηκτος σύνδεσμος *Ἀρεοπαγιτικῶν* καί *Ἡσυχαστικῶν* κειμένων. Ἡ ἐπίδραση τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου ὑπῆρξε θαυμαστή καί στόν ἐμπλουτισμό τοῦ παλαιοσερβικοῦ λεξιλογίου¹³², χωρίς νά ξεχνοῦμε τήν ἰδιαίτερη ἐμπνευση πού πρόσφεραν στούς σέρβους ζωγράφους, τῶν μετά τή μετάφρασή τους χρόνων, σύμφω-

130. Βέλιχο Ραντούνοβιτς, *Τά ἔργα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στή Σερβική Γραμματεία τοῦ 14ου αἰῶνα*, σ. 169-170.

131. Ἀντώνιος-Αἰμίλιος Ν. Ταχιάος, *Κύριλλος καί Μεθόδιος*, σ. 211.

132. Βέλιχο Ραντούνοβιτς, *Τά ἔργα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στή Σερβική Γραμματεία τοῦ 14ου αἰῶνα*, σ. 202: «...μέ τή μεγάλη μεταφραστική τοῦ πλαστικότητά ἐμπλούτισε καί ἐπέκτεινε αἰσθητικά, φιλοσοφικά, λογοτεχνικά καί γενικά πνευματικά τό παλαιοσερβικό λεξιλόγιο. Τό ἑλληνικό λεξιλόγιο ὅλων τῶν τομέων τῆς πνευματικῆς ζωῆς μεταφέρθηκε ἐννοιολογικά ἐπιτυχῶς στό σερβικό λεξιλόγιο».

να μέ τον καθηγητή Sv. Radojčić¹³³.

Τά *Άρεοπαγίτικα* μεταφράστηκαν στά λατινικά τόν 9ο αἰώνα, ἀπό ἕναν ἐκ τῶν θεμελιωτῶν τῆς σχολαστικῆς θεολογίας τόν Ἰωάννη Σκῶτο Ἐριγένη καί τόν ἀββᾶ Ἰλδουίνο¹³⁴. Τήν περίοδο τοῦ Μεσαίωνα ἡ μετα-

133. Βέλικο Ραντούνοβιτς, *Τά ἔργα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στή Σερβική Γραμματεία τοῦ 14ου αἰώνα*, σ. 169.

134. Θεοχάρης Δετοράκης, *Βυζαντινή Φιλολογία, Τά πρόσωπα καί τά κείμενα* τ. 1, Ἡράκλειο Κρήτης, 1995, σ. 492' πρβλ. Βλαδίμηρος Λόσκι, «Ο ἅγιος Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης καί ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής», Ἰδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, στό συλλογικό τόμο *Ἡ ἰδιοπροσωπία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ*, Συλλογή Κειμένων, Ἀθῆναι 1983, σ. 170: Ὁ Ἰωάννης Ἐριγένης Σκῶτος (810-859) ὑπῆρξε ἕνας ἀπό τούς θεμελιωτές τῆς σχολαστικῆς θεολογίας. Ἦταν πάρα πολύ ἐπηρεασμένος ἀπό τούς νεοπλατωνικούς. Ἐξέκλινε μάλιστα σέ διδασκαλίες ἀπαράδεκτες γιά τήν Ὁρθόδοξη ζωή καί καταδικάσθηκε ἀπό Σύνοδο τό 859. Ἀπό τότε δέν ἔχουμε πληροφορίες γιά τό πρόσωπό του. Πρβλ. Evelyn Underhill, *Mysticism*, Methuen and Co Ltd, London 1977 (reprinted), σ. 546: Γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι ὁ Ἰωάννης Ἐριγένης Σκῶτος ἦταν ἱρλανδός στήν καταγωγή, φημισμένος φιλόσοφος καί θεολόγος, ἕνας ἀπ' τούς μαθητές του κύκλου τῆς αὐλῆς τοῦ Καρλομάγνου. Τό γεγονός μάλιστα τῆς ἀπό μέρους του μετάφρασης τῶν *Άρεοπαγίτικῶν* στά Λατινικά, πού συνέβη γύρω στά 850 μ. Χ., πρέπει νά τό θεωρήσουμε ὡς τήν ἀπαρχή μιᾶς καθορισμένης παράδοσης τοῦ μυστικισμοῦ στή Δυτική Εὐρώπη.

φραστική δουλειά τοῦ πρώτου εἶχε εὐρύτερη διάδοση ἀπό ἐκείνη του δεύτερου ἀναθεωρήθηκε δέ ἀπό τόν Ἀναστάσιο Βιβλιοθηκάριο τό 875¹³⁵. Στή Δύση μάλιστα ὁ Ἀριστοτέλης καί ὁ Διονύσιος θεωρήθηκαν ἀπό τόν ὑψηλότερο σχολαστικισμό ὡς οἱ φιλοσοφικότερες μορφές¹³⁶. Σ' αὐτό τό πλαίσιο ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης, θεωρώντας τόν Ἀρεοπαγίτη ὡς μία ἀπό τίς κορυφαίες αὐθεντίες, συνέταξε Ὑπόμνημα στό *Περί Θείων Ὀνομάτων*, ἐνῶ καί στά ὑπόλοιπα ἔργα του ἐπανεμφανίζονται οἱ ἰδέες τοῦ Ἀρεοπαγίτη (γιά παράδειγμα στή *Σούμμα* ἔχει 1760 ἀναφορές), τίς ὁποῖες ἐκεῖνος ἐντάσσει στό κλίμα τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, τοῦ ὁποῖου ὡς γνωστόν ἀποτελεῖ τόν κορυφαῖο ἐκπρόσωπο¹³⁷. Αὐτό δικαιολογεῖ

135. Paul Lemerle, *Ὁ Πρῶτος Βυζαντινός Οὐμανισμός, Σημειώσεις καί παρατηρήσεις γιά τήν ἐκπαίδευση καί τήν παιδεία στό Βυζάντιο ἀπό τίς ἀρχές ὡς τόν 10 αἰώνα*, μτφ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1985, σ. 295.

136. Ἀθανάσιος Δεληκωστόπουλος, *Ἡ ἐξέλιξη τῆς Μυστικῆς Θεολογίας στήν Ἀνατολική Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, ἐκδόσεις Ἀποστολική Διακονία, Ἀθήνα 1992, σ. 102.

137. W. J. Sparrow-Simpson, «The influence of Dionysius in Religious history», στό *Dionysius the Areopagite: On the Divine Names and the Mystical Theology*, www.ccel.org, 9/2/2006, παρ. 212' βλ. καί T. Ware, *The Orthodox Church*, Penguin, Middlesex 1963, σ. 73.